ظهور وتأسيس وسقوط دولة المماليك البحرية (دراسة تاريخية تحليلية)

أميرة سعدي سعيد
Ameerah.saaid@su.edu.krd
أ.د. ربيعة فتاح شيخ محمد
Rabeah.shikhmohamad@su.edu.krd
أ.د. موسى محمد خضر
Musa.khidir@su.edu.krd
جامعة صلاح الدين/ اربيل

الكلمات المفتاحية: دولة المماليك البحرية – المماليك – الدولة الأيوبية – مصر – الملك الظاهر بيبرس – سقوط دولة المماليك البحرية

كيفية اقتباس البحث

سعيد , أميرة سعدي , ربيعة فتاح شيخ محمد, موسى محمد خضر , ظهور وتأسيس وسقوط دولة المماليك البحرية (دراسة تاريخية تحليلية),مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، حزيران ٢٠٢٦, المجلد:١٦, العدد:٦ .

هذا البحث من نوع الوصول المفتوح مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي لحقوق التأليف والنشر (Creative Commons Attribution) تتيح فقط للآخرين تحميل البحث ومشاركته مع الآخرين بشرط نَسب العمل الأصلي للمؤلف، ودون القيام بأي تعديل أو استخدامه لأغراض تجارية.

مسجلة في Registered
ROAD

مفهرسة في Indexed
IASJ

ظهور وتأسيس وسقوط دولة المماليك البحرية (دراسة تاريخية تحليلية)

The Emergence, Establishment, and Fall of the Bahri Mamluk State A Historical and Analytical Study

Ameerah Saadi Saeed
Ameerah.saaid@su.edu.krd

Prof. Dr. Rabeea Fattah Sheikh Mohammed
Rabeah.shikhmohamad@su.edu.krd

Prof. Dr. Musa Mohammed Khidr
Rabeah.shikhmohamad@su.edu.krd
Salahaddin University-Erbil

Keywords : Bahri Mamluk State – Mamluks – Ayyubid State – Egypt – Sultan al-Zahir Baybars – Fall of the Bahri Mamluk State.

How To Cite This Article
Saeed , Ameerah Saadi , Rabeea Fattah Sheikh Mohammed ,Musa Mohammed Khidr ,The Emergence, Establishment, and Fall of the Bahri Mamluk State , A Historical and Analytical Study ,Journal Of Babylon Center For Humanities Studies, june 2026,Volume:16,Issue 6.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Abstract
This research aims examines the emergence and decline of the Bahri Mamluk State in Egypt, focusing on the political, military, and social factors that contributed to its rise after the fall of the Ayyubid dynasty. It analyzes the transformation of the Mamluks from a military class to a ruling elite, the establishment and consolidation of the state, and the reasons behind its eventual collapse. The study relies on primary Mamluk historical sources, supplemented by modern historical research. Findings

indicate that while the Bahri Mamluk State was successful in defending the Islamic world and stabilizing Egypt initially, its internal structure and persistent power struggles ultimately led to its decline and the transition to the Burji Mamluk era It shapes the contemporary history of the imperialist era, loaded with contradictions in political, social and economic dimensions, and resulting from social, economic and cultural outcomes Scientific, a free source for study, analysis and deep understanding. It seems that we live in a time of linguistic disturbance, the face of a new similarity with the Maliki community in political and social disorders, the country is intertwined with it A study of the social, political and scientific situation of the Bahraini state powers in history Al-Islami, a country of 132 people, between 648-784 AH/1250-1382 م. Look at a number of books and studies that you have included beside or most of the beauty of the Mamluk era, except that most of them are cut off in the curriculum. But I don't have any search according to the whole search. These studies include a search in the Maliki archives for unpublished documents, and a comparison of the maritime experience with other military states in Islamic history. and studying the effect of economic and social changes on the stability of the military state.

الملخص :

يُعدّ هذا البحث دراسة تاريخية تحليلية تتناول ظهور دولة المماليك البحرية في مصر، من خلال تتبّع العوامل السياسية والعسكرية والاجتماعية التي أسهمت في تأسيس دولة المماليك البحرية بعد سقوط الدولة الأيوبية. كما يبحث في تحوّل المماليك من طبقة عسكرية إلى طبقة حاكمة تمتلك السلطة، إضافةً إلى دراسة الآليات التي ساعدت على قيام الدولة المملوكية البحرية وترسيخ حكمها، وكذلك العوامل التي أدّت إلى سقوطها وانتقال السلطة إلى دولة المماليك البرجية (الجركسية). يُشكّل التاريخ المُعقّد للعصر المماليكي، المُثقل بالتناقضات في أبعاده السياسية والاجتماعية والاقتصادية، وما نتج عنه من نتاج اجتماعي واقتصادي وثقافي وعلمي، مصدراً ثرياً للدراسة والتحليل والفهم المُعمّق. ونظراً لأننا نعيش في زمن مضطرب للغاية، ثمة أوجه تشابه عديدة مع المجتمع المماليكي في اضطراباته السياسية والاجتماعية، والتي تُلقي بظلالها على جوانب أخرى من المجتمع في المجالات العلمية والاقتصادية والثقافية.دراسة للأوضاع الاجتماعية والسياسية والعلمية لسلاطين الدولة البحرية في التاريخ الإسلامي، والتي امتدت ١٣٢ عامًا، في الفترة ما بين ٦٤٨-٧٨٤ هـ/١٢٥٠-١٣٨٢ م. اطلعتُ على العديد من الكتب والدراسات التي تناولت جانبًا أو أكثر من جوانب العصر المملوكي، إلا أن معظمها كان متقطعًا في منهجه. ولم أجد أي بحث مطابق تمامًا لبحثي. ومن أهم هذه الدراسات: البحث في أرشيف المماليك للعثور على وثائق غير منشورة، ومقارنة التجربة البحرية مع دول عسكرية أخرى في التاريخ الإسلامي، ودراسة أثر التغيرات الاقتصادية والاجتماعية على استقرار الدول العسكرية.

ظهور وتأسيس وسقوط دولة المماليك البحرية (دراسة تاريخية تحليلية)

سەرهەڵدان و دامەزراندن و رووخانی دەوڵەتی ممالیکی بەحری لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی شیکاری

أميرة سعدي سعيد
Ameerah.saaid@su.edu.krd
أ.د. موسى محمد خضر
Musa.khidir@su.edu.krd
أ.د. ربيعة فتاح شيخ محمد
Rabeah.shikhmohamad@su.edu.krd
زانکۆی سەلاحەددین/هەولێر

پوختە

ئەم توێژینەوەیە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی شیکاری لە سەرهەڵدانی دەوڵەتی مەمالیك بەحری لە میسر دەخاتە ڕوو، کە بەدواداچوون بۆ ئەو هۆکارە سیاسی و سەربازی و کۆمەڵایەتیانە دەکات کە لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی ئەیوبیدا بەشداربوون لە دامەزراندنی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری. هەروەها بەدواداچوون بۆ گۆڕینی مەمالیکەکان لە چینێکی سەربازییەوە بۆ چینێکی دەسەڵاتداری حوکمڕان و ئەو میکانیزمانە دەکات کە دەوڵەتی مەمالیکی بەحری بەهۆیەوە دامەزراوە و حوکمڕانییەکەی چەسپێنراوە و هۆکارەکانی ڕووخانی و گواستنەوەی دەسەڵات بۆ دەوڵەتی مەمالیکی بورجی(چەرکەسی).

وشەی سەرەکی (Keywords): دەوڵەتی مەمالیکی بەحری – مەمالیکەکان – دەوڵەتی ئەیوبی – میسر – الملك الظاهر بيبرس – ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری

پێشەکی:

میسر لە ناوەڕاستی سەدەی(٧ك/ ١٣ز) دا گۆڕانی سیاسی قووڵی بەخۆیەوە بینی، کە بە ڕووخانی دەسەڵاتی ئەیوبی و سەرهەڵدانی دەسەڵاتی مەمالیکی بەحری، کە سیستەمێکی سیاسی و سەربازیی دامەزراند ،و لە مێژووی جیهانی ئیسلامیدا ڕەنگدانەوەی هەبوو. دامەزراندنی ئەم دەوڵەتە پەیوەست بوو بە بارودۆخی ناوازە، کە دیارترینیان لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی ئەیوبی و پەرەسەندنی هەڕەشە دەرەکییەکان و بەتایبەتی شەڕی خاچییەکان و لەشکرکێشی مەغۆلەکان بوو.

گرنگی توێژینەوەکە لە وە دا خوی ئە بینیتە وە ، ڕۆشنایی دەخاتە سەر قۆناغێکی سەرەکی لە مێژووی میسری ئیسلامیدا.، و چۆنیەتی خوێندنەوەی ئەزموونێکی ناوازەی حوکمڕانی سەربازی لەسەر بنەمای لێهاتوویی و هێز، نەک میرات، و بەشداریکردن لە تێگەیشتن لە میکانیزمەکانی سەرهەڵدان و ڕووخانی دەوڵەتەکان لە مێژووی ئیسلامیدا، و کەڵک وەرگرتن و شیکردنەوەی زانستی سەرچاوە مێژووییەکانی مەمالیکەکان؛ و دەوڵەمەندکردنی توێژینەوە مێژووییەکان کە پەیوەندییان بە سەردەمی مەمالیکەکانەوە هەیە. ئەمەش پێویستی ئەمڕۆی میللەت بۆ تێگەیشتن و خوێندنەوەی مێژوو بە تێگەیشتنێکی هۆشیارانە و هەمەلایەنە پردەکاتەوە، ڕووداوەکانی بە واقیعی ئێستایەوە دەبەستێتەوە بە مەبەستی جێبەجێکردنی بۆ ژیانی پراکتیکیمان لە دۆخێکدا کە ڕەنگە هاوشێوە یان بەراورد بکرێت لەگەڵ ڕووداوە مێژووییەکان . جگە تێگەیشتن لە سروشتی سەردەمی مەمایکەکان و واقیعی دەوڵەتەکەیان بە شێوەیەکی سروشتی یارمەتیدەرە بۆ دوورکەوتنەوە لە لایەنە تاریکەکانی مێژوو و سوودوەرگرتن لە لایەنە ئەرێنییەکان.

هەرچی سە بارەت بەگرفتی توێژینەوەکەیە خۆی لەکۆمەڵە پرسیارێك دەبینێتەوە، کە چۆنیەتی تێگەیشتن لە سروشتی سەردەمی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری ؟ و شیکردنەوەی ئەزموونە مێژووییەکانی نەتەوەکەمان لە ئەڵقە مێژووییە ڕەگداکوتاوەکاندا لە ڕێگەی لێبڕین و سودەوەدایە.

مێژووی ئاڵۆزی سەردەمی مەمایکەکان کە پڕە لە دژایەتی لە ڕەهەندە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریەکانیدا و بەرهەمی کۆمەڵایەتی و ئابووری و کولتووری و زانستی کە لە ئەنجامدا دێتە ئاراوە، سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی ماددەیە بۆ لێکۆڵینەوە و شیکردنەوە و تێگەیشتنێکی بیرمەندانە دابین دەکات. بە سەرنجدان بەوەی کە ئێمە لە سەردەمێکی زۆر پشێودا دەژین، لە هەڵچوونە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیدا چەندین لێکچوون لەگەڵ کۆمەڵگەی ماالیکدا هەیە و ئەم هەڵچوونانە سێبەر لەسەر لایەنەکانی دیکەی کۆمەڵگا دەخەنە سەر لایەنەکانی دیکەی کایە زانستی و ئابووری و کولتوورییەکان.

<u>ئامانجەکانی توێژینەوە:</u>

١. لێکۆڵینەوە لەو هەلومەرجە مێژوویی و سیاسییانەی کە بوونە هۆی سەرهەڵدانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری لە میسر.
٢. شیکردنەوەی هۆکارەکانی سەرهەڵدانی مەمالیکەکان و ڕۆڵیان لە ژیانی سیاسی و سەربازیدا.
٣. ڕوونکردنەوەی میکانیزمەکانی دامەزراندنی و چەسپاندنی بناغەکانی دەوڵەتی مەمالیك بەحری.
٤. ئاشکراکردنی ئەو هۆکارانەی کە بوونە هۆی لاوازی و ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری.
٥. تیشک خستنە سەر پێگەی دەوڵەتی مەملوک بەحری لە مێژووی میسر و جیهانی ئیسلامیدا.

<u>شێوازی توێژینەوە:</u>

توێژینەوەکە میتۆدی مێژوویی شیکاری گرتەبەر، بەدواداچوون بۆ ڕووداوە مێژووییەکانی پەیوەست بە سەرهەڵدان و گەشەکردن و ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری لە میسر ، و تیشکی خستە سەر گرنگترین ڕووداوە مێژووییەکان کە لە سەردەمی مەمایکەکاندا ڕوویانداوە،و شیکردنەوەیان لە چوارچێوەی سیاسی و سەربازی و کۆمەڵایەتی خۆیاندا. هەروەها شێوازی وەسفکردن و ڕەخنەیی لە مامەڵەکردن لەگەڵ سەرچاوە مێژووییەکان بەکارهێناوە.

<u>پرسیارەکانی توێژینەوە:</u>

لێرەدا چەند پرسیارێک سەرهەڵدەدەن، کە دەتوانرێت لە چوار خاڵدا کورتی بکەینەوە:

١- سەردەمی مەمایکەکان کەی دەستی پێکرد و کەی کۆتایی هات؟ هۆکارەکانی سەرهەڵدانی و هۆکارەکانی دابەزینی چین؟ کاریگەرییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان لەسەری چین؟
٢- سرووشتی ئەو سەردەمەی مەمایکەکان چۆن بوو و خاڵەکانی لێکنزیکبوونەوە و جیابوونەوە لە سەردەمەکانی دیکە لە ڕووی سروشتی سیستەمەکانی ئیدارە و حوکمڕانی و لایەنەکانی بەهێزی و لاوازی و دیاردەی شارستانییەت و دواکەوتوویی و ئەوانی دیکە چی بوون؟
٣- چۆن دەتوانین سوود لەو ئەزمونە تاڵە ببینین کە میللەت لە سەردەمی مەملووکدا پێیدا تێپەڕیوە و سەرمایەگوزاری لە لایەنە ئەرێنییەکانی وەربگرین و خۆمان لە لایەنە نەرێنییەکانی بەدوور بگرین؟
٤- نهێنی پشت بەردەوامی بەشدارییە زانستییەکانی میللەت و فراوانبوونی لە جیهاددا چییە- سەرەڕای پاشەکشە و خاوبوونەوە ناوبەناو- لە نێو کەشوهەوای گێژاوی کۆمەڵایەتی و سیاسی

توندی ناوخۆیی و هەڕەشەی سەربازیی دەرەکیدا؟ چۆن دەتوانین، ئەمڕۆ، لە زۆر ڕووەوە هاوشێوەی ئەوان، سوود لە ئەزموونەکەیان وەربگرین و لاوازییە ناوخۆییەکان لەگەڵ بەشدارییە دەرەکییەکان و فراوانکردن و گەیاندنیان ئاشت بکەینەوە؟

سنووردا کردنی توێژینەوە

لێکۆڵینەوەیەک لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و زانستی سەردەمی سوڵتانەکانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری لە مێژووی ئیسلامیدا، کە بۆ ماوەی (١٣٢)ساڵ درێژ بووەوە، لە ساڵی(٦٤٨-٧٨٤/١٢٥٠-١٣٨٢ز).

توێژینەوەکانی پێشوو

ڕاوێژم بە چەند کتێب و لێکۆڵینەوەیەک کرد کە باسیان لە لایەنێک یان چەند لایەنێکی سەردەمی مەملووک کردبوو، هەرچەندە زۆربەیان لە ڕێبازەکەیاندا پارچەپارچە بوون. هیچ لێکۆڵینەوەیەکم نەدۆزیەوە کە بە تەواوی هاوشێوەی توێژینەوەکەم بێت. گرنگترینی ئەم توێژینەوەیانە بریتین لە:

پێشنیارەکانی توێژینەوە:

لێکۆڵینەوە لە ئەرشیفی مەملوکەکان بکە بۆ گەڕان بەدوای بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکاندا.
ئەزموونی دەریایی لەگەڵ دەوڵەتە سەربازییەکانی دیکە لە مێژووی ئیسلامیدا بەراورد بکە.
لێکۆڵینەوە لە کاریگەری گۆڕانکارییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان لەسەر سەقامگیری دەوڵەتە سەربازییەکان.

پێکهاتەی گەڕان:

پێشەکی:
بەشی یەکەم: پوختەیەک لەبارەی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری
تەوەری یەکەم: سەرهەڵدان و دامەزراندنی
تەوەری دووەم: دروست بوون و سەهەڵدانی دەولەتی مەمالیکی بەحری لە میسر
بەشی دووەم: هۆکارەکانی ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری:
تەوەری یەکەم: یەکەم هۆکارە ناوەخۆییەکان
تەوەری دووەم: یەکەم هۆکارە ناوەخۆییەکان
دەرەنجام: ئەم بەشە گرنگترین سەرچاوە و ئاماژەکان لەخۆدەگرێت.

دەروازە : پوختەیەک لەبارەی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری:

تەوەرەی یەکەم: سەرهەڵدان و دامەزراندنی:

ووشەی ممالیک کۆکراوەی ووشەی مەملوکە([1])، لە ڕووی زمانەوانییەوە ئەو کۆیلانە دەگرێتەوە کە لە کە ڕۆژهەلاتەوە هێنرابوون خاوەنی ئازادی خۆیان نەبوون([2])، مێژووی دەرکەوتنی کۆیلە سپی پێستەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەولەتی ئومەوی، (طبر)یش ئاماژەی بەوە کردووە کە (نصر بن سیار)((٤٦ - ١٣١ ک/ ٦٦٧ - ٧٤٨ ز) والی ئومەوییەکان بووە لە شاری (خۆراسان) (١٠٠٠) هەزار مملوکی کڕی کە تورک بوون و پرچەکی کردوون فێری سواری کردوون([3])؛ ئاماژە بەوەش دەکرێت کە لە ناوچەکانی (بلاد ما وراء نهر)([4])سەرچاوە و مەڵبەندی هێنانی کۆیلە سپیی پێستەکان(رقیق) بووە لە ڕەگەزی توورک([5])، دوابەدوای ئەوەش لەسەردەمی عباسییەکانیش زیاتر سوودیان لە کۆیلە سپی پێستەکان بینی لە بواری جەنگ و سوپادا([6])،و لەو سەردەمە بەدواوە زیاتر بازارەکانی (سوق نەخاسە –بیضاء) لە نیمچە

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٦

دوورگەی (قرم) و ناوچەکانی قفقاز و (قفجاق یان قبجاق)([٧])،و ئاسیای بچوک و تورکستان([٨]) دەهێندران.

جگە لە ڕەگەزی سپی پێستی ئاسیاوی چەندین ڕەگەزی تری لە ڕێزی سوپایی مەملوکەکاندا هەبوون وەک (شراکسە = چەرکەسی) (کەدواتر دەسەڵات وەردەگرن) و ڕۆم و کوردەکان، لەگەڵ هەندێ ڕەگەزی دیکەی ئەوروپی([٩])، ئاماژە دەکرێت کە خەلیفەی عباسی (المعتصم بالله) (٢١٨-٢٢٧ک/ ٨٣٣-٨٤٢ز)([١٠]) یەکەمین کەس بوو کە یەکەیەکی سەربازی لێدروست کردن لە شوێنی سەربازە عەرەبەکانی دانا لە دیوانی سەربازی تۆماری کردن([١١])، وەهەندێک لە مەملوکەکانیشی لە پلەی باڵا دا دانا و ڕێژەی سەربازانی مەملوکی لە سوپای عەباسیدا گەیشتە نزیکەی (١٦) شانزدە هەزار بوونە شوێنگەرەوەی ڕەگەزەکانی دیکە، چەندین نازناویان وەرگرت بۆ نموونە وەک (اشناس)([١٢]) ، وە خەلیفە (اشناسی) کردە جێگری خۆی لە وڵاتی مەغریب([١٣])، بۆیە بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان وا دەردەکەوێت کەوا شاری بەغداد پڕبوون لەم تورکە مەملوکانە ، ئەمەش وای کردبوو تەنگەژە و ئاڵۆزی بەردەوام لە نێوان ئەوان خەڵکی پایتەخت ڕوویدات؛ خەڵکەکەی زۆر تووڕە کردبوو، لەئەنجامدا خەلیفە ناچار بوو بڕیاربدات بە دروستکردنی شارێک بۆ ئەم تورکە مەملوکانە بەناوی (سامەرا)([١٤]) کە وابکات لە توڕەیی خەڵک دوریان بخاتەوە زیاتر چاوی لەسەریان بێت.

لەراستدا دەبینین زاراوەی مەمالیك وەك دەستەواژەی ناوهێنان لەسەرتای سەردەمی خیلافەتی عباسی و لەناو مووسلمانان بەکارهاتووە، بەڵام بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان دەستەواژەکە سنوردار بووە بە کۆمەلە کەسێکی کۆیلەی سپی پێست کە لەبازارەکانی کۆیلە فرۆشتن کردرابوون، وەك تیمێکی تایبەت بەکاردەهێنران ، و لە سەردەمی خیلافەتی عباسی دووەم (٢٣٢-٣٣٤ کۆچی / ٨٤٧-٩٤٦ ز) روویان لە زیادی کردووە، خیلافەت زیاتر پێویستی بە کۆیلە توورکەکان بووە، وەك ئەو دەوڵەتە بچکۆلانانەی کە لە خیلافەتی عەباسیدا جیابوونەوە، وەك تۆلۆنییەکان (٢٥٤-٢٩٢ك\٨٦٨-٩٠٥ز) ([١٥])، و ئەخشیدییەکان(٢٦٨-٣٣٤ك\٨٨٢-٩٤٦ز)([١٦]) یش دەسەڵاتیان هەبووە لە میسر، صفارییەکان (٢٥٤-٢٩٨ك\٨٦٨-٩١١ز)([١٧]) و سامانییەکان (٢٦١-٣٨٩ك\٨٧٥-٩٩٩ز)([١٨]) لە ناوچەکانی خۆراسان([١٩]).

(نظام الملك) ([٢٠]) وەزیری گەورەی سوڵتانی سەلجوق (الب ارسلان)([٢١]) و (ملكشاه) ([٢٢])ی کوری، بەبناغەی سیستەمی پەروەردەکردنی مەمالیکی دادەنرێت، مەملوکانی ناو سوپای سەلجوق یەکخست ، بوونە ئەو هێزەی کەزیاتر پشتی پێبەستن و سوپایەکی گەورەی لێ دروست کردن کە بە (ممالیك نظامی) ناسرابوون، هەر بەهۆی ئەوانەوە توانی دەسەڵاتی خۆی فراوان بکا، هەروەها (نظام الملك) یەکەم کەسە کە پارچە زەوی گەورەی پێدا (اقطاعات) بە مەمالیکەکان ([٢٣])، کە زەویەکانی کردبوو بە دووبەش بەرهەمی بەشێکیان بۆ خۆیان و بەرهەمی بەشی دیکەش بۆ دەوڵەت.

بەم شێوەیە سەلجوقییەکان کۆمەلێك سەرکردەی گەورەی مەمالیکیان هێنا بۆ لای خۆیان و پلەیان پێدان، تاوەکو پەرەوەردەکردنی منداڵەکانیان بگرنە ئەستۆ لەڕووی ڕاهێنانی ئیداری و سوپای و سەربازی لە کۆشکەکانیان ،و لەکاتی شەرکردندا ئەم مەملوکانە دەچوونە ریزی سوپا و شەریان دەکرد، دواتر لەکاتی لاوازی دەوڵەتی سەلجوق دەسەڵاتیان فراوانتر بوو؛ دواتر سەربەخۆ بوون([٢٤])، کە بە دەوڵەتی اتابگی ناسران ، وە عمادالدین زەنگی(٤٧٩-٥٤٠ک/ ١٠٨٧-١١٤٦ز) ([٢٥]) یەکێکە لە سەرکردە بەهێزەکانی مێژووی دەوڵەتی ئەتابەگی، وە لەسەردەمی (نورالدین محمود) (٥١١-٥٦٩ک/ ١١١٨-١١٧٤ز) ([٢٦])کوری دەسەڵاتیات تاناوچەکانی

دیمەشق فراوان بوو، توانیان فاطمییەکان لەناوببەن؛ بەم جۆرە میسریش کەوتە ژێر دەسەڵاتی زەنگییەکان، دوای زەنگییەکانیش. و .. ئەیووبییەکان هاتن، کە ئەوانیش ڕۆڵێکی دیارو بەرچاویان هەیە لە هێنانی مەمالیکەکانی تورك ، کە لەڕیزی سوپای ئەیوبی بەکاریان دەهێنان، وەکو لە سەرچاوە مێژوویەکان ئاماژەی بۆ دەکەن کە ئەو سوپایەی کە لەلایەن (اسدالدین شێرکۆ) (٥٠٠-٥٦٤ک/١١٠١-١١٦٩ز) (٢٧) بەرەو میسر دەچوو. ڕێژەی زۆریان لە مەمالیکەکان پێك هاتبوون(٢٨)،وە لە هەر سەردەمێک مەمالیکەکان بە گوێرەی ناوی خاوەنەکانیان ناویان دەرکرد وەک لەسەردەمی صلاح الدینی ئەیوبی(٢٩)یش مەمالیکەکان بە مەمالیکی صلاحیە ناوبانگیان دەرکردبو؛ وهەروەها مەمالیکی اسد الدین شێرکۆش بە مەمالیکی ئەسەدی ناوبانگیان دەکردبوو، وە لە سەردەمی (الملك العادل) (٥٩٦-٦١٥ك/١١٧٣-١٢١٨ز) (٣٠) مەمالیکەکانی بە مەمالیکی عادلیە ناسراو بوون، دوای خۆیی کوڕ و نەوەکانی هاتن(٣١)، بەم شێوەیە مەمالیکی ئەشرەفی پێیان دەوترا _ئەشرفیە) و مەمالیکی کاملی پێیان دەوترا (کاملیە)" واتە هەر کۆمەڵە مەمالیکێك بە پێی ناوی خاوەنەکانیان ناویان لێدەنرا.

تەوەرەی دووەم: دروست بوون و سەهەڵدانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری لە میسر:

بە مردنی صلاح الدین ئەیوبی لە (٥٨٩ك\١١٩٣ز) ، ملمڵانێ و ناکۆکی کەوتە نێوان کورەکانی بنەماڵەی ئەیوبییەکان ، بەمەش شەری نێوەخۆی دژبەیەك سەری هەڵدا ، سەرباری ملمڵانێ و شەر و ناکۆکی لەگەڵ سەلجوقیەکانی ڕۆم(٣٢)، ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو تا سەردەمی (الملك صالح نجم الدین ئەیوبی) (٦٣٧ك\١٢٤٠ز)(٣٣).

هەروەک سەرچاوە مێژوویەکان کە ئاماژەیان بۆ کردووە (الملك الصالح نجم الدين أيوب) زیاتر لە هەموو سوڵتانەکانی ئیسلامی پشکی شێری هەبووە لە کڕینی مەمالیك(مملوك)، تانانەت ئاماژە بەوە دەکەن زۆری پێکهاتەی سوپاکەی لە مەمالیکەکان بووە، دوای ئەوەی کوردەکان و ڕەگەزەکانی تر لێی دوور کەوتنەوە(٣٤)، نزیکەی هەزاران کەس دەبوون لە ڕەگەزی تورك(٣٥)، کە لە هەرێمی تورکستان (خوارزم) (٣٦)ئەوانەی هێنرابوون.

هەردوو مێژوونووس (المقريزی و النويری) ئاماژە بەوە دەکەن کە هۆکاری ئەو ئازادی بەخشینە بە مەمالیکەکان لەلایەن (الملك الصالح نجم الدين أيوب) ، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە مەمالیکەکان هاوکارو پشتیوانی ئەوبوون لە هەموو بارودۆخەکان، مانەوەی (الملك الصالح نجم الدين أيوب) لە تەختی حوکمرانی، کە سەرچاوەی گرنگ و هێزی ئەو بوون، بە تایبەت دوای ئەوەی هاوکاری بوون لە پیلانگێڕی دژی (ملك العادل)ی برای هاتنی ئەو بۆ دەسەڵات(٣٧)، بەڵام دوای سکاڵای زۆری خەڵك دژی مەمالیکەکان بڕیاریدا لە پایتەخت دووریان بخاتەوە لە(٦٣٨ك\١٢٤١ز) لە قەڵایەك دروست بکات لە نزیك (مقياس)(٣٨) لە دورگەی (الروضة) لەسەر ڕووباری (نیل) بڕیاریدا لەوێ نیشتەجێیان بکات کە ژمارەیان هەزار مەملوك بوو ،ئەم قەڵایە بووە بارگای سەرکی مەملوکەکان و پر چەکی کردن بۆ هەموو ئامادەیەکی لەناکاو گەر ڕوویدات(٣٩).

*هۆکارەکانی دەرکەوتنی مەمالیك لە میسر:

هەندێک هۆکارو پاڵنەر بوونە هۆی زەمینە ڕەخساندن بۆ ئەوەی مەمالیکەکان دەرکەون و دەوڵەت دروست بکەن ، بەپێی سەرچاوە مێژوویەکان لە دیارترین هۆکارەکان ئەوانەن:

١- هەوڵی مەمالیکەکان (مەملوکەکان) بۆشکستپێهێنانی خاچییەکان(هەڵمەتی حەوتەم):

لە کۆتاییەکانی حومکرانی(الملك الصالح نجم الدين أيوب) میسر و شام ڕووبەڕووی گەورەترین هەڵمەتی خاچی بوونەوە بەسەرکردایەتی (لویس التاسع) (٤٠)، ئەوەبوو (الملك

الصالح نجم الدين أيوب) لە ساڵی (٦٤٧ك/١٢٤٩ز) کۆچی دوایی کرد، بەمەش میسر و شام و جیهانی ئیسلامی دووچاری مەترسییەکی گەورە هاتن، بۆیە هەرزوو (شجرة الدر) ([٤١])هاوسەری (الملك الصالح نجم الدين أيوب)بەدوایی (تورانشاه الملك المعظم) ([٤٢]) کوری (الملك الصالح نجم الدين أيوب)نارد، کە جێنشینی باوکی بوو، تاکو دەسەڵات بگرێتە دەست لە خەڵك تا گەیشتنی جێنشینەکەی، و بۆ رووبەروو بوونەوەی بارودۆخەکە ([٤٣])، چونکە ئاگاداری تەواوی لە بارودۆخی ناوخۆیی میسر نەبوو ،(شجرة الدر)یش هەواڵی مردنی هاوسەرەکەی شاردەوە بە پاساوی ئەوەی تاکو بارودۆخی موسڵمانان نەشلەژێ و لەبەرانبەر دوژمن لاواز نەبن، بۆیەش بەڵگەنامەیەکی بە واژووی هاوسەرەکەی واژوو کرد بە مەبەستی دانانی (تورانشاه الملك المعظم)، و سەرکردەی گشت سوپاکە لە شوێنی باوکی و جێگری باوکی لە کاتی نەخۆشیدا([٤٤]) ئەمەش بەچەند هەنگاوێك تێپەربوو وەك:

أ- شەری منصورە: کاتێك خاچییەکان هەواڵی کۆچی دوای (الملك الصالح نجم الدين أيوب)یان زانی؛ ئەمەیان بە دەرفەتێك قۆزتەوە دەستیان کرد بە بە جوولە بەرەو شاری منصورە و هێرشکردن بۆسەر ئەیوبییەکان، هەولێان دا زووتر دەستپێشخەری بکەن لە هێرشەکە ، ئەوەش بۆ ئەوە بوو کە باردۆخە لەبەرژەوەندی خۆیان بقۆزنەوە سەرکەون بەسەر ئەیوبییەکان([٤٥])،بۆیە منصورە بووە گۆرەپانی شەرێکی گەورە، و سوپای مووسلمانانیش بەسەرکردایەتی شازادە (بيبرس البندقداری)مەمالیکی ([٤٦])بوو، کە سەربازەکانی لە پێگەی گرینگی شارەکەدا جێگیر کرد، وەك تەڵەیەکی جەنگی تا خاچییەکان بەتەواوی هاتنە ناو شارەکە، و مەمالیکەکان توانیان لێیان بێنەدەر گەمارۆیان بدەن بیان رووخێنن([٤٧])، ئەوە بووە یەکەم هەنگاوی سەرکەوتن بەسەر خاچییەکان؛ و وای کرد کە (پاشا لویسی نۆیەم) هێلێکی توندی بەرگری بەرامبەر مەمالیکەکان جێگیر بکات ،بەڵام مەمالیکەکان وازیان لێ نەهێنان هێرشیان کردە سەریان، چونکە شپرزەی و لاوازی بە سوپای خاچییەکانەوە دیار بوو و رێژەیەکی زۆری سەربازیان لە دەست دابوو([٤٨])، بۆیە توانیان سەربکەون.

ب- تورانشاه: (تورانشاه الملك المعظم) سەرداری دیمەشق بوو بەرەو میسر هات کە لەساڵی (٦٤٧\١٢٥٠ز) گەیشتە منصورە ، هەواڵی کۆچی دوایی (الملك الصالح نجم الدين أيوب)ی باوکی ڕاگەیاند، و کاروباری لە دەست (شجره الدر) دەرهێنا، و پلانێکی سەربازی تۆکمەی دارشت؛ توانی بەسەر خاچییەکان سەربکەوێت، وورەی مووسلمانەکانی لە میسر بەرزکردەوە و رێزەکانی مەمالیکی دووبارە یەکخست ، خەڵکیش ملکەچی خۆیان بۆ دەربری([٤٩])، چەندین کەشتی گەڵی ڕەوانە کرد بەرەو خوارووی نیل، کە رێگری لە کەشتیگەلی خاچییەکان بکات، کە هاوکاریکان بۆ مسیحییەکانی شاری (دمیات) دەهێنا، بەو شێوەیە رێگریان لە لە خاچییەکان گرت؛ لێرەدا (لويس التاسع) هەولێدا دانووساندن لەگەڵ (تورانشاه) بکات بەمەرجی کشانەوەی لە شاری (دمیات) و پێدانی (بيت المقدس) لە بەرامبەری ، بەڵام (تورانشاه) بەم داواکارییە رازی نەبوو، چونکە خراپی بارودۆخی (ملك لويس التاسع)ی وسوپاکەی دەزانی ، لە ساڵی (٦٤٨ك\١٢٥٠ز) سوپای مەمالیکی توانیان لە هەموولایەك هێرش بکەنەسەر خاچییەکان لە ناوچەی (فارسکور)([٥٠])و گەورەترین گورزیان لێدان، پاشاکەیان بە دیل گیرا، و زیندانی کرا، دەبینین زۆری شەرەکان لە شاری (فارسکور) بوو، کەتێیدا مێژوو نووسان ژمارەی

کوژراوانیان بۆ (١٠)دە هەزار هەندێك بۆ (٣٠) سی هەزار مەزندە کردووە(هەرچەندە لەڕووی زانستیەوە ڕەنگە ئەو ژمارەیە زۆر زێدەڕەوی تێدابێت)، هەزارەها دیلی فەرەنسیان گرت لە پیشەکار و بازرگان سەروەت و سامانی زۆریان کەوتە دەست، ئەو دەستکەوتەش دەگەڕێتەوە بۆ مەمالیکی بەحری ، و بەتایبەتیش سەرکردەی سوپا (بیبرس بندقداری)،و شوێنەوار و جێ پەنجەی دیارە لەوسەرکەوتنانەدا([٥١]).

٢- بوێری مەمالیکەکان و خیانەتی (تورانشاه الملك المعظم) لێیان:

بوێری و ئازایی مەمالیکەکان لە ڕووبەڕوو بوونەوەی دوژمنانی ئیسلام ڕەنگدانەوە و کاریگەری گەورەی هەبوو، ئەمەش وای لە هەندێک لەسەرکردەکانی سوپای خاچییەکان کرد، کە داوا لە (الملك لویس التاسع) بکەن پاشەکشە بکەن ، بەهۆی ئەو پاڵەپەستۆیی مەمالیکەکان لەسەرییان ناتوانن زیاتر بەرگە بگرن([٥٢]).

لەگەڵ ئەوەی مەمالیکەکان سەرکەوتن بەسەر خاچییەکان ، بەڵام (تورانشاه الملك المعظم) بایەخ و گرینگی بەم سەرکەوتنانە نەدا، بگرە ئیرەیی بە بەهێزی مەمالیکەکان دەبرد بۆ ئەو دەست کەوتە مەزنەی بەدەستیان هێناوە([٥٣])، وە لێیان دوورکەوتەوە زیاتر گرینگی بە مەمالیکەکانی چواری دەوری خۆی دەدا، کە لە ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵی هاتبوون، لە شوێنی ئەو مەمالیکانەی دادەنان کە پێشتر مەمالیکی باوکی بوون، دەستی کرد بە لێبرینی مووچەیان و لێسەنەندنەوەی زەوییەکان ([٥٤])، (تورانشاه الملك المعظم) دەستی کرد بە هەڕەشەکردن لە (شجرة الدر) و داوای گەڕاندنەوەی مال و سەروەتی باوکی لێدەکردەوە، بویە (شجرة الدر)یش داوای لە شازادەو سەرکردەی مەمالیکەکان کرد هەستن بە کوشتنی،([٥٥])، بەڵام ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی (سیر ولیام مور) هۆکاری رق لێبوونەوەی مەمالیکەکان لە (تورانشاه الملك المعظم) دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی کە (پاشا لویسی نۆیەم)ی ئازاد کردووە ([٥٦])، هەرچەندە مێژوو نووس (ابن تغری بردی) ئاماژە دەکات کە بە یەخسیری ماوەتەوە تاکو کوژرانی (تورانشاه الملك المعظم) ([٥٧]).

دەتوانین بڵێین بۆچوونی مێژوونووس(ابن تغری بردی) دروسترە، چونکە (ملك لویس التاسع) هاتووە خاکێك داگیر بکات، چۆن (تورانشاه الملك المعظم) دوژمنەکەی ئازادی دەکات؟ دوای ئەو هەموو هەلمەت و شەڕانەی نێوان مووسلمانان و خاچییەکان.

لەلایەن خۆشیوە (شجرة الدر) هەستا بە کۆکردنەوەی شازادەکان و سەرکردەکانی،بەمەبەستی پشتگیری کردن بۆ خۆی و هەنگاوەکانی خۆی پیشان دان لە یەکخستنی میسر و سیاسەتی خراپی (تورانشاه الملك المعظم) بەرامبەر بە مەمالیکەکان خستە ڕوو، لەگەڵ دانانی نەخشەی کوشتنی (تورانشاه الملك المعظم) لەلایەن هەردوو شازادە (فارس الدین اقطای)([٥٨])، و (بیبرس البندقداری) ([٥٩]) ئەنجام درا.

بە کوژرانی (تورانشاه الملك المعظم) بۆشایی سیاسی لە میسر پەیدا بوو، دەبوایە بە خێرایی ئەو بۆشاییە سیاسیە پڕبکرێتەوە، بە تایبەتی دوای ئەوەی زۆرێك لە شازادەکانی ئەیوبی هەوڵیان دەدا ئەوان دەسەڵات بگرنە دەست، و لەلایەکی ترەوە مەترسی هێرش و هەڵمەتی خاچییەکان بەردەوام بوونیان مابوو، بۆ تۆلەکردنەوە لە هەڵمەتە شکاوەکانیان کە لەسەر دەستی(پاشا لویسی نۆیەم) ڕوویدا، بۆیە هەڵستان بە هەڵبژاردنی (شجرة الدر) بۆ دەسەڵاتداری میسر و (المعز ایبك الترکمانی)وەک وەک یاریدەدەر شاژن هەلبژێردرا([٦٠]).

هەرچەندە دەبینین کە (شجرة الدر) هەولی دا لە چینی دەسەڵاتداران و خەڵکی گشتی نزیک ببێتەوە وە ڕەزامەندیان بەدەست بهێنێت بەهەر جۆرێک بێت([٦١])، بەلام (شجرة الدر) سەرکەوتوو نەبوو کەوتەبەر دژایەتی کردن لەلایەن خەڵک و ڕای گشتیەوە، نارەزای زۆر بەرامبەری پیشاندرا([٦٢])، بەڵام مێژوونوس(السیوطی) هۆکاری ئەو نارەزای و بەرهەڵستیە دەگەڕێنێتەوە بۆ پیاوانی ئایینی کە دژی ئەوە بوون ژنێک حوکمرانی دەسەڵات و جیهانی ئیسلامی و میسر بکات([٦٣])، هەروەها جگە لە دژایەتی خەڵک خیلافەتی عباسی بەتایبەت خەلیفە(المستنصر بالله)([٦٤])(٦٢٣-٦٤٠ک/ ١٢٢٦-١٢٤٢ز) هەرەشەی لێکرد، و (شجرة الدر) دوای هاوسەرگیری لەگەڵ (المعز ایبك الترکمانی) ئەوی کرد بە سوڵتانی مەمالیک خۆی دوور کەوتەوە([٦٥])، هەڵبژردنی (المعز ایبك الترکمانی) لەلایەن مەمالیکەکان بەهۆی لێهاتوو و ئازا نەبووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە وەکو ئامرازێکی لاواز سەیریان دەکرد ، کەی بیانەوێ لە دەسەلات لای دەدەن و بە ئارەزووی خۆیان بەکاری دەهێنن([٦٦])، بەڵام دیسان ئەو تێڕوانینەی مەمالیکەکان لە جێگای خۆی دەرنەچوو، بەلکو پێچەوانە ڕوویدا، کە تواناکان و لێهاتووی لە بەڕێوەبردنی دەسڵات خستە ڕوو بەجۆرێک توانی ئەو ئاستنگانەی لە ڕووی سیاسی و ئابوری هاتە پێش وڵاتەکەی تێپەریان بکات لەو مەترسی و ئاستەنگانەش بریتی بوون لە :

أ- مەترسی یەکەم: هەڕەشەی ئەیوبییەکان لەشام : چونکە دانیان بە دەسەڵاتی ئەو دانەدەنا ، بە پاساوی ئەوەی ئەوان خاوەنی مافی ڕەوای خۆیانە دەسەڵات بگرنە دەست([٦٧])، ئەیوبییەکان بە سەرکردایەتی (ناصر یوسف الایوبی) هەڵمەتێکیان کرد بۆسەر میسر بۆئەوەی بیگەڕێنەوە ژێر دەستی خۆیان([٦٨])، مەمالیکەکان بۆئەوەی بارودۆخەکە ئاڵۆزنەبێت و دەرگای شەڕ لە خۆیان نەکەنەوە، بڕیاریاندا کە (ملک أشرف الموسی) یان بکەنەسوڵتان ، و (المعز ایبك الترکمانی) وەک هاوکاری سوڵتان بکەن، کە تەمەنی (ملک أشرف الموسی) تەنها (٦) شەش ساڵ دەبوو([٦٩])، هەروەها مەمالیکەکان نەیانویست خیلافەتی عباسی دژایەتیان بکات ،بۆیە ملکەچی خۆیان بۆ خیلافەتی عباسی ڕاگەیاند ، خۆیان وەک جێگرەوەی خیلافەتی عباسی لە میسر پیشاندا([٧٠])،جگە لەو هەوڵانەی مەمالیکەکان هەنگاویان نا کە لایەنە نایارەکانی ناوەخۆ ئارام بکەنەوە و ؛ بەڵام (ناصر یوسف الایوبی) بەردەوام بوو لە دژایەتی کردن و هاندانی دەوروبەر دژی مەمالیکەکان ، بۆیە (المعز ایبك الترکمانی) ناچار بوو بە ناردنی سوپایەک بۆ ڕووبەڕوو بوونەوە ئەیوبییەکان،هەروەک مێژوونووس (المقریزی) ئاماژەی بۆ کردووە دەڵێت: ((ئەگەر فەرەنجییەکان حوکومرانی میسریان بکردایە، وەک ئەوان وێرانکاریان لەسەر نەدەکرد ئەوەی مەمالیکەکان کردیان بە ئەیوبیەکان))([٧١])، بەم شێوەیە دەسەڵات تەنها بۆ (المعز ایبك الترکمانی) مایەوە.

ب- مەترسی دووەم: یاخی بوون و هەڵگەرانەوەی مەمالیکی بەحری([٧٢]):سوڵتان (المعز ایبك الترکمانی) توانی بەسەریان زاڵ بێت و سەرکردەکەیان بگرێت کە (امیر فارس الدین القطای)([٧٣]) بوو، توانی پەرت بڵاوەیان پێبکات دووریان بخاتەوە([٧٤]).

ت- مەترسی سێیەم: شورشی بەدووەکان یان هۆزە عەرەبیەکان([٧٥]): ئەو هۆزە عەرەبیانە ڕێگریان لە کاروانە بازرگانییەکان دەگرت کە مەمالیکەکان بە کاریان دەهێنا بۆ هاودەکردنی کۆیلە، کە

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٦

ئەوانەش خەڵکی رەسەنی خاکی میسری نەبوون لەبنەڕەتدا، بەڵکو بە مەبەسەتی شەرکردن روویان لەناوچەکان کردبوو ، دواتر بە خۆسەپاندن بوونی خۆیان لەناوچەکە چەسپاندبوو ئەو رێگایانەشیان بۆخۆیان قورخ کردبوو[٧٦]، ئەوانە هانی ئەیووبیەکانیان دەدا بۆ ئەوەی هێرش بکەنە سەر میسر، بەڵام سوڵتان (المعز ايبك التركمانی) توانی بەسەریان زاڵ بێت و سوپایەکی بۆ ناردن سەرۆکەکەیانی بە دیل گرت، باجی بەسەردا سەپاندن، زۆر بە توندیش بەرامبەریان وەستایەوە[٧٧].

ث- مەترسی چوارەم: خودی (شجرة الدر) ئەو مەترسییە گەورەیە بوو کە بووە هۆی کۆتای بە ژیانی سوڵتان (المعز ايبك التركمانی) بهێنێت، هەرچەندە مێژوونووسان ڕای جیاوازیان هەیە لەسەر کوشتنی ئەو سوڵتانە، چونکە هەندێکیان دەڵێن: (شجرة الدر) هەستی بە پەشیمانی کردووە کە وازی لە تەختی دەسەڵاتدای هێناوە بۆ پیاوەکەی، و هەروەها رقی تۆڵەی لێ هەستاوە بەتایبەت دوای ئەوەی بڵاو بۆتەوە کە داوای هاوسەرگیری لەگەڵ کچی حاکمی موسل کردووە[٧٨]، بەڵام هەندێکی تر بۆچوونیان وایە سوڵتان لێی بیزاربووە [٧٩]،و هەندێکی تریش بە هۆی ئەو رقەی بەرانبەری هەیبوو کە سوڵتان (المعز ايبك التركمانی) هەموو شتێك لە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دابوو، نەیدەتوانی بەرگەی ئەوە بگرێت[٨٠]، بەڵام ئەوەی لێرەدا دەکرێت بووترێت کە هۆکاری سەرەکی و نزیك لە ڕوانگەی ڕاستیدا ئەوەیە کە (شجرة الدر) بە ویستی خۆی وازی لە دەسەڵات نەهێناوە ناچار کراوە، و بۆیە هەستا بە دانانی پیلانێك بۆ کوشتنی هاوسەرەکەی بە هاوکاری چەند سەرکردەیەکی مەمالیکی بەحرییەکان، ئەوەش لە ساڵی (٦٥٥ك/ ١٢٥٧ز)[٨١] سوڵتان (المعز ايبك التركمانی) کوشت، هەر بە گەیشتنی ئەو هەواڵە کە سوڵتان (المعز ايبك التركمانی) کوژراوە بۆ (مەمالیکی معزی)ئەوانەی سەر بە (المعز ايبك التركمانی) بوون هەڵستان بە کوشتنی (شجرة الدر)[٨٢] وەك تۆڵەکردنەوە خوێنی سوڵتانەکەیان.

٣- هۆکاری گەیشتنی سيف الدين قطز بۆ دەسەڵات و فەرمانڕەوایی میسر:

دوای ئەوەی میسر بە باردۆخێکی ناسەقامگیر تێپەر بوو، (سيف الدين قطز) ئەو دەرفەتەی قۆزتەوەی هەولیدا دەست داگرت بەسەر دەسەڵات و فەرمارەوایی میسر ، بەهۆی بوونی مەترسی مەغۆلەکان[٨٣]؛ لە ساڵی (٦٥٨ك/ ١٢٥٩ز)ئەو هەنگاوەی نا و بووە سوڵتان، و نازناوی (المظفر) ی پێبەخشرا[٨٤]؛ لەوکاتەش مەغۆلەکان دەستیان گرت بەسەر شاری (حلب)بەسەرکردایەتی (هۆلاکۆ) لە سالی(٦٥٧ك/ ١٢٥٨ز) دواتر لە ساڵی(٥٦٨ك/ ١٢٥٩ز) دیمەشق)یش کەوتە دەستیان، لەو ئان و ساتە دەوڵەتی ئەیوبیش کۆتایی هات[٨٥].

بۆیە سوڵتان (ملك المظفر قطز) لەو ساڵەدا کۆنترۆڵی ئارودۆخەکەی کرد کاروباری وڵاتی گرتە دەست،ئەو شازادانەی گرت کە ترسی هێرشی مەغۆلیان بڵاو دەکردەوە ، سوپای ئامادە کرد بۆ ڕوبەڕوو بوونەوەی مەغۆلەکان[٨٦]، ڕووبەڕووبوونەوە لە نێوان مووسڵمانەکان و مەغۆلەکان لەناوچەی (عين جالوت)[٨٧] لە ساڵی (٦٥٨ك/ ١٢٦٥ز) ڕوویدا، کە تێیدا مووسڵمانان سەرکەوتن، مەغۆلەکانیش شکان لە دیمەشق[٨٨]،و لە ئەنجامی ئەو شەڕەدا ئەوە بوو: ئەیوبییەکان دانیان نە بە دەسەڵاتی مەمالیکەکان نا، بەڵام هەندێك لە شازادەکان نەیان

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٥

هيشت ئەو سەركەوتنە زياتر دل خۆشى بكات، هەستان بە كوشتنى (ملك المظفر قطز)، بەپێى سەرچاوە مێژووييەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكرێت كە سەركردەى سوپا (بيبرس)هەستاوە بە كوشتنى، چونكە (ملك المظفر قطز) ئەوەى ڕەتكردۆتەوە كە (بيبرس) ببێتە جێگرەوەى لەسەر شارى (حلب)([٨٩])، بۆيە دەبينين (قطز) لە ساڵى (٦٥٨ك/ ١٢٦٠ز)([٩٠]) دەسەڵاتى كۆتايى دێت.

٤- فەرمانڕەوايەتى الظاهر بيبرس و وەرگرتنى تەختى دەسەڵاتداريەتى مەماليك:

(الظاهر بيبرس) لە ساڵى (٦٥٨-٦٧٨ك/ ١٢٦٠-١٢٧٧ز) وەكو سوڵتان و فەرمانڕواى مەماليك لە ميسر چووە ناو شارى (قاهيرە)، و لەسەر تەختى فەرمانڕواى ميسر دانيشت([٩١])، و يەكەم كار كە ئەنجامى دا ئەوە بوو كە لە چينى تايبەت و چينى گشتى نزيك بووەوە پەيوەندى لەگەڵيان پتەو كرد؛ باجى لەسەر خەلك سووك كرد، هەروەها زيندانيانى بەخشى و ئازادى كردن([٩٢])، و توانى هەموو ئەو بزاوتە بەرهەڵستانەى دژى دەسەڵاتى ئەو بوون لەناويان ببات([٩٣])، جگە لەوەى هەستا بە زيندوو كردنەوەى خيلافەتى عباسى كە لە ساڵى (٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز) بەنەمانى بۆشاييەكى گەورە كەتووبوە ناو دەوڵەتى ئيسلامى، ئامانجى سەرەكى شازادە (الظاهر بيبرس)يش لێرەدا ئەوە بوو كە بۆ بە دەستهێنانى شەرعيەت بۆ دەسەڵاتەكەى بوو([٩٤])، ئەوەش پێگەى دەسەڵاتى مەماليكى لە پاڵ دەسەڵاتى خيلافەت لە ميسر زياتر باڵا تر و پتەوتر كرد([٩٥]).

سوڵتان (الظاهر بيبرس) هەستا بە نەهێشتن و پەرت و بڵاوەكردنى مەماليكى معزى ، و خاچيەكانى زياتر بەرەو لاوازى برد، سلجوقييەكانى ڕۆمى لە ژێر سايەيمغۆلى ئيلخانان لاواز كرد، و فراوانخوازى زۆرى كرد لە دەسەڵاتى حوكمرانى خۆى([٩٦])، لەوانەش : كرك([٩٧])، قيساريە([٩٨])،ارسوف([٩٩])،چەندانى تر([١٠٠])، هەروەها هەستا بە ڕێكخستنى كاروبارى دەولەت و چەندين دەستكەوتى پێشكەش بە جيهانى ئيسلامى كرد وەك: نوێكردنەوەى (حرم الشريف)، تەلارسازى قبەى (بيت المقدس) و نۆژەنكردنەوەى (دار الذهب) لە قەلاى جبل([١٠١]).

ئەو هۆكار و پاڵنەرانەى لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا واى كرد زەمينەى ئەوە برەخسێنێت كە دەوڵەتى مەماليكى لە ميسر سەر هەڵبدات و ببێتە شوێنگرەوەى دەولەتى ئەيوبى لە ميسر و جيهانى ئيسلامى.

بەشى دووەم :هۆكارەكانى ڕووخانى دەوڵەتى مەماليكى بەحرى:

پێويستە پێش هەموو شتێك تيشك بخەينە سەر چەند دياردەيەك لەسەردەمى مەماليكى بەحرى ، كە دواتر بوون بە هۆكارى لاوازبوون و پوكانەوە و ڕووخانيان، ديارترينيان دۆخى كودەتاى سياسى و سەربازى و قورغكردنى پێگەى دەسەڵاتدارى، تا واى لێهات ئەم دياردەيە ببێتە شتێكى ئاسايى هەر يەكێك لە شازادەكان لاوازى بوايە يان بچووك بوايە لەتەمەن هێرش دەكرا سەرى پێگە و دەسەڵاتى لێدەستێندرا، بەم شێوەيە ماوەى حوكمرانييەكەى كۆتايى پێدەهێنرا؛ وەك ئەوەى لەگەل (سوڵتان أشرف شعبان) دا كرا، يان گرتن و زيندانى كردنيان وەك لەگەڵ (سوڵتان المظفر بيبرس)دا كرا، ،وەرگرتنى دەسەڵات لە دەوڵەتى مەماليكى بەحريدا لە ڕێگاى ميراتگرى و بۆماوەيى نەبوو، بەڵكو دانانى ميرێك كە بە زيرەكى و بەهێز و بوێرى جيادەكرايەوە، وە ئەگەر سوڵتانێك بمردبووايە كێ بە هێز و زۆرترين ژمارەى مەماليكى هەبووايە ئەو چانسى هاتنە سەر دەسڵاتى زياتر دەبوو.

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٦

وەلەلایەکی دیکەوە دیاردەیەکی تر هەبوو لەسەردەمی دەوڵەتی مەمالیکی بەحریدا ، بەهاتنی هەر سوڵتانێکی بەهێز بۆ سەر دەسەڵات ،هەرچی بە نەیار یان بەرهەڵستی دەسڵاتی خۆی بزانیبا دەکوژرا یان دەخنکێنرا یان زیدانی دەکرا، یان بە نزیك بوونە لە شازادە باڵاکان پێدانی پارچە زەوی، و نیشتەجی کردنی شازادەکان لەقەڵاکان ، و لەژێر چاودێری سوڵتان بن نەتوانن یاخی بن لێی؛ بەڵام وردتر دەتوانین هۆکاری رووخانی دەوڵەتی مالیکی بەحری بەم شێوەیە بخینە روو:

تەوەرەی یەکەم: هۆکارە ناوەخۆییەکان:

١- کڕین و هێنانی مەملوکی دیکە:

سوڵتان (منصور قلاون) بە هۆکاری سەرەکی لاوازکردنی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری و رووخاندنی دادەنرێت، چونکە هەمان ڕێچکەی (سوڵتان صالح نجم الدین أیوب) گرتەبەر ئەویش بەهێنان و کڕینی مەمالیکی ناوچەکانی (قەوقاز) کە بە (مەمالیکی چەرکەسی) ناسران دواتر، بۆ ئەوەی هاوکارو پشتیوانی لێبکەن لەکاتی دەسەڵاتداری ئەودا،لەلایەکی دیکە دژی ئەو مەملوکە بەحریانە بەکاری هێنان کاتێك دژی هەڵگەرانەوە و ڕاپەرین (١٠٢)، ئەوە وای کرد بە دەرکەوتنی مەمالیکی چەرکەسی زۆری ژمارەیان لەو سەردەمە ،ناچار سوڵتان(منصور قلاون) ناچار بکات لەناوچەیەك جێگیریان بکات بەناوی لە ناوچەیەك جێگیری کردن ناوینان(البرجیة) کە ڕێژەیان بۆ (٣٠٠٠) سێ هەزار کە دواتر چەند تیپێکی لێدروست کردن لەوانەش(جوکاندار)(١٠٣)، و (جمقدار)(١٠٤)(جاشنکیر)(١٠٥) (سلحدار)(١٠٦).

کەواتەلێرەدا بە ڕوونی دەردەکەوێت بڵاوبوونەوەی مەمالیکی چەرکەسی لەناو کایەی سوپا و دەوڵەتی مەمالیکی بەحری دا، بوونەتە جێگای متمانەی سوڵتان و لاوازکردن و لەناوبردنی مەمالیکی بەحری. لە کۆتاییەکانی سەردەمی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری ، بە تایبەت لە سەردەمی سوڵتان (منصور قلاون) کاتێك ئەو مەملوکانەی کڕی، پەیوەندییەکانی لەگەڵ مەمالیکی چەرکەسی گەیشتە ئاستێکی جیاوازتر و بەرفراوان زۆر نزیك بووونەوە لە خودی سوڵتان، و پلەو پایەی تایبەت و پارچە زەویان وەرگرت بوونە خاوەنی موڵکیەت لەناو دەسەڵاتی دەوڵەتی مەمایکی بەحری ؛ (ئەوە خۆی لە خویدا دواتر بووە هۆی لەناوچوونی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری و بەهێزبوونی مەمالیکی چەرکەسی)، سوڵتانیش تەنها بۆ ئەوەی بوو دەسەڵاتی خۆی بپارێزیت و ئینتیمایان تەنها بۆ سوڵتان هەبێت.(١٠٧)

دوای مردنی سوڵتان (منصور قلاون) لە ساڵی (٦٨٩ك/١٢٩٠ز) جێنشینی بۆ کوری دووەمی سوڵتان (منصور قلاون) بەناوی (ملك أشرف صلاح الدین خلیل)((١٠٨))گوازرایەوە؛ چونکە کورە گەورەکەی کە بەناوی(ملك صالح علی) ناسرابوو بە (الملك الصالح)(١٠٩) لەساڵی (٦٧٩ك/١٢٨٠ز) پیش باوکی وەفاتی کردبوو، بۆیە (ملك أشرف صلاح الدین خلیل) دوای مردنی باوکی نەیدەویست دەسەڵات بگرێتە دەست، و حەزی بۆ دەسەڵاتداری نەبوو، بەڵام بارو دۆخەکە بە وویستی ئەو نەبوو، سەرەڕای ڕووبەڕووبوونەوەی دژایەتی کردنی لەلایەن زۆرێك لە مەملوکەکانی باوکی دەسەڵاتی گرتە دەست؛ بۆیە یەکەم هەنگاوی بریتیی بوو لە تۆڵەکردنەوە لەم مەملوکانەی دژی وەستانەوە و دەستی بەسەر سامانەکانیاندا گرت؛ و ئەوانیش لەبەرامبەرادا زیاتر سووربوون لەسەر کڕینی مەمالیکی چەرکەسی وە بەتەواوی پشتیان پێیان بەدەست ، و بە تایبەت لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەی دژی مغۆل لەساڵانی (٦٩٩-٧٠٢ك) کاتێك مەغۆل هێرشی کردەسەر ناوچەکانی شام (١١٠).

٢ -دەستێوەردانی ناوەخۆیی:

هۆكارێكی دیكە كەبووە هۆی دارمانی دەوڵەتی مەمالیكی بەحری بریتی بوو لە دەستێوەردانی ناوخۆیی و ململانێی نێوان شازادەكان؛ بە هۆی ستەمكردنی شازادە باڵا دەستەكان لە سوڵتانە گەنجەكان (هەندێك لە سوڵتانەكانی دەوڵەتی مەمالیكی بەحری منداڵ بوون)، و ئەوەی لەژێر ركێفی شازادەكان نەبووایە یان دەكوژرا یان زیندانی دەكرا یان دووردەخرایەوە([١١١])، بۆیە دەبینین سەردەمی سوڵتان (ملك أشرف خليل) بە كوشتن كۆتای هات لەلایەن جێگری سلطنەت (جێگری شازادەی سوڵتانیەت)(شازادە بدرالدين بيدرا)([١١٢]) لە ساڵی(٦٩٣ك/١٢٩٣ز)، و ئەویش لەلایەن مەملوكەكانی سوڵتان(ملك أشرف خليل)ەوە كوژرا([١١٣]).

سوڵتان (ملك ناصر ناصر الدين محمد)یش دوای كوژرانی براكەی(ملك أشرف خليل دەسەڵاتی مەملوكی گرتە دەست لە نێوان ساڵانی (٦٩٣-٧٤١ك/١٢٩٣-١٣٤٠ز) دەبینین لە ماوەی حوكمڕانی دا چەند جار لەدەسەڵات دوور خرایەوە ، پاشان دەگەڕێندرایەوە سەر دەسەڵات، جاری یەكەم بۆ ماوەی ساڵێك حوكمی كرد، و دواتر لە لایەن مەملوكێكی باوكی لادرا بەناوی(حسام الدين لاجين منصوری([١١٤]) كە (٤) چوار ساڵ دەسەڵاتی گرتە دەست تا لەلایەن مەملوكێك كوژرا، دوبارە سوڵتان (ملك ناصر ناصر الدين محمد) گەڕیندرایەوە سەر دەسەڵات لە(كرك) لە ساڵی(٦٩٨ك/١٢٨٩ز)لە حوكمرانی بەردەوام بوو تا ساڵی (٧٠٨ك/١٣٠٨ز)، دواتر شازادەیەك بەناوی (بيبرس جاشنكير)([١١٥]) كودەتای بەسەردا كرد و دووبارە دوورخرایەوە، جارێكی تر لە ساڵی(٧٠٩ك/١٣٠٩ز) گەڕایەوە سەر حوكمرانی و تۆڵەی خۆی لە (بيبرس جاشنكيری) كردەوە بەردەوام بوو لە حوكمرانی تا ساڵی (٧٤١ك/١٣٣٤٠ز) ([١١٦]).

بۆیە ئەو بارودۆخانەش لەسەردەمی كوڕو نەوەكانی سوڵتان (منصور قلاون) بە دوو قۆناغی هەستیار تێپەر بوو،چونكە ئە ماوەیە پڕبوو لە دەست تێوەردانی ناوخۆیی و دوورخستنەوەی سوڵتانەكان بە ئارەزووی شازادە و سەركردە بەهێزەكانی ناو سوپا و دەسەڵات، و قۆناغی سەردەمی كوڕەكانی كە ژمارەیان (٨) هەشت سوڵتان بوو، وە قۆناغی نەوەكانیشی كە ژمارەیان (٤) چوار سوڵتان بوو.

نموونەی دەست تێوەردانی شازادەكان لە لابردن و گەڕانەوە و دوورخستەنەوەی سوڵتانەكان بەم شێوەیە بوو كە مێژوونوسانی ئەو سەردەمە ئاماژەیان بۆ كردووە:

قۆناغی یەكەم: ململانێی دەسەڵات لەنێوان ئەمیرەكان و كاریگەریی لەسەر ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیكی بەحری:

- (الملك المنصور سيف الدين): سوڵتان أبو بكر بن ناصر محمد بن قلاون (٧٤١ك/١٣٤٠ز) تەمەنی نەتها (٢٠) ساڵان بووە، بەڵام لەلایەن شازادەو كاربەدەستانی بەهێزی دەوڵەت لادراوە.([١١٧])

- سوڵتان أشرف علاءالدين كچك ابن ملك ناصر محمد بن قلاون(٧٤٢ك/١٣٤١ز) تەمەنی تەنها (٥) پێنج سال بووە، و هەندێكیش دەڵێن(٨) هەشت ساڵان بووە.تەنها (٥) مانگ حوكمرانی كردووە و لادراوە. ([١١٨])

- سوڵتان ملك ناصر احمد ابن الملك الناصر محمد بن الملك منصور قلاون(٧٤٢ك/١٣٤١ز) لەهەموو منداڵەكانی سوڵتان (منصور قلاون) گەورەتر بووە لە تەمەن ، و تەمەنی (٢٤) بیست و چوار ساڵ بووە، تەنها (٢) پێنج مانگ لە دەسەڵات ماوەتەوە دوورخراوەتەوە بۆ ناوچەی(كرك) لە شام ،دواتر گەڕاوە هەرچی سامانی بنەماڵەكەی هەیە بردوویەتی ، و دواتر كوژراوە. ([١١٩])

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 6
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

- سوڵتان الملك الصالح أبو الفدا عماد الدين إسمعيل ابن الملك الناصر محمد بن قلاون (٧٤٣-٧٤٦ك/ ١٣٤٢-١٣٤٥ز) تەمەنی تەنها (١٧) حەڤدە ساڵان بووە دەسەڵاتداری کردووی ، بە نەخۆشی کۆچی دوای کردووە([١٢٠]).
- سوڵتان الملك الكامل زين الدين شعبان ابن الملك الناصر محمد بن قلاون (٧٤٦ك/١٣٤٥ز) ، لە ساڵی (٧٤٧ك/١٣٤٦ز) لە دەسەڵات لادراوە و زیندانی کراوە لەلایەن براکەی سوڵتان مظفر الدين حاجي خنکێنراوە.([١٢١])
- سوڵتان الملك المظفر حاجي ابن الملك الناصر محمد بن قلاون (٧٤٧ك/ ١٣٤٦ز)تەمەنی تەنها (١٤) چواردە ساڵان بووە ([١٢٢])؛ زۆر هەوڵ دەدات مەمالیکی چەرکەسی بکرێت و لە خۆیان نزیك بکاتەوە لەسەر بەرژەوەندییەکانی مەمالیکی بەحری، و سوپایەکی لێ پێك هێنان لە ساڵی (٧٤٨ك/١٣٤٧ز) بەڵام زوو کوژرا، ماوەی حوکمی تەنها (١)ساڵێك و (٣)مانگ بووە. ([١٢٣])
- سوڵتان الملك الناصر أبي المحاسن حسن ابن الملك الناصر محمد ابن الملك المنصور قلاون (٧٤٨ -٧٥٢ك/١٣٤٧-١٣٥١ز) زیاتر مەملوکی چەرکەسییەکان پشتیوانی ئەو سوڵتانەیان دەکردله تەمەنیشدا بچووک بووە تەنها (١٣) سێزدە سالان بووە([١٢٤]).
- سوڵتان الملك الصالح صلاح الدين صالح بن الملك الناصر محمد ابن الملك المنصور قلاون (٧٥٢-٧٥٥ك/١٣٥١-١٣٥٤ز) تەمەنی تەنها (١٤)چواردە ساڵان بووە، ، تەنها (٣) ساڵ حوکمڕانی کرد، دواتر لادراوە لە دەسەڵات. ([١٢٥])

قۆناغی دووەم: لاوازیی سوڵتانەکان لە دوا ساڵانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری(نەوەکانی ناصر محمد قلاون(٧٦٢-٧٨٤ك/١٣٦١- ١٣٨٢ز):

- سوڵتان (الملك المنصور صلاح الدين محمد ابن الملك المظفر حاجي ابن الملك الناصر محمد ابن الملك المنصور قلاون) (٧٦٢-٧٦٤ك/١٣٦١-١٣٦٣ز)تەمەنی تەنها (١٤)چواردە ساڵان بووە.([١٢٦])
- سوڵتان (الملك الأشرف زين الدين أبي المعالى شعبان ابن الأمجد حسين بن الناصر محمد بن المنصور قلاون) (٧٦٤-٧٧٨ك/١٣٦٣-١٣٧٦ز) لاواز بووە لە دەسەڵاتی سیاسی و کارگێری ، و دواتر بەوهۆیەوە لادراوە لە دەسەڵات.([١٢٧])
- سوڵتان(الملك المنصور نور الدين على بن الأشرف شعبان ابن الأمجد حسين بن محمد بن المنصور قلاون الألفي) (٧٧٨-٧٨٢ك/١٣٧٦-١٣٨١ز) ئەو سوڵتانە زۆر منداڵ بووە تەمەنی تەنها (٧) حەوت ساڵان بوو،ماوەی حومکرانی تەنها(٥) ساڵ بووە کەسایەتی لاوازی هەبووە لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت،بە نەخۆشی طاعون مردووە ([١٢٨]).

لێرەدا دەردەکەوێت لە کۆتاییەکانی سەردەمی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری، بریتییە لە نەبوونی هاوسەنگی سیاسی ، چونکە سوڵتانەکان چەندین جار لە دەسەڵات لادەدرێن و دایانگەڕێنەوە ،وەک ئەوەی باسمان کرد نموونەی (سوڵتان ناصر محمد بن قلاون)کە ماوەکی درێژ لەنێو ململانێ سیاسی گوزەری کرد، جگە لەوەی لەسەردەمی مەمالیکی بەحری ئەو سیستەمە جێنشینەی هاتە کایەوە ، بەڵام بە ئاراستەیەکی روون هەنگاوی جێگیر نەبوو، چەشنی سەردەمانی ئومەوی و عباسی کە ئەوان نیزامی جێنیشینیان پابەند بوو بە پەیوەندی خێڵەکی و بنەماڵەیی ؛بەڵام لەسەردەمی مەمالیکی بەحری پێچەوانە بۆتەوە هیچ پابەندنیینە بە بنەماڵەوە، بەڵکو لەسەر بنەمای هێز و دەسەڵات دەوەستێت ،و لە ژێر رکێفی شازادەو سەرکردە سەربازییەکان بە ئارەزوو مەندانە کێیان بۆ بەرژەوەندی دەسەڵاتی خۆیان خواستبا دەیانهێنا

دەسەڵات.؛ ئەوەش بووەهۆی لەناوچوونی دەسەڵاتی مەمالیکی بەحری دەست پێکردنی سەردەمێکی دیکە.

تەوەرەی دووەم: هۆرەکارە دەرەکییەکان:

١- قەیرانە ئابوورییەکان و کاریگەرییان لە ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری:

قەیرانە ئابوورییەکان یەکێک بوون لە گرنگترین هۆکارەکانی لاوازبوونی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری لە سەدەی (١٤/٨ز) ، چونکە ئابووری دەوڵەتەکە بەهۆی زۆربوونی خەرجییە سەربازییەکان، ململانێ و ناکۆکییە ناوخۆییەکانی نێوان ئەمیرەکان، بڵاوبوونەوەی گەندەڵیی کارگێڕی، هەروەها کارەساتە سروشتییەکان و نەخۆشییە گەورەکان، تووشی پاشەکشەیەکی دیار بوو. ئەم بارودۆخە کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی و بازرگانی. (المقريزي) ئاماژە دەدات کە زۆربوونی دەستبەسەرداگرتن و باجە قورسەکان کە لەلایەن هەندێک ئەمیر و شازادەکان سەپێندرابوون، بارێکی گران بوو لەسەر خەڵک، بە تایبەتی جوتیاران. ئەمەش بووە هۆی وێرانبوونی ژمارەیەک لە زەوییە کشتوکاڵییەکان و کەمبوونەوەی داهاتی دارایی دەوڵەت([١٢٩]).هەروەها، لە نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی کۆچی، میسر تووشی قەیرانێکی ئابووریی توند بوو بەهۆی بڵاوبوونەوەی طاعونی ڕەش ساڵی (٧٤٩ ک/١٣٤٨ ز). ئەو نەخۆشییە بووە هۆی مردنی ژمارەیەکی زۆر لە جوتیاران، کرێکاران و پیشەسازان. دەرئەنجام، بەرهەمی کشتوکاڵی، پیشەسازی و بازرگانی دابەزی، نرخەکان بەرزبوونەوە و داهاتی دەوڵەت لە باج و خەراج کەمبووەوە. کە طاعون بووە هۆی تێکچوونی ژیانی ئابووری و کەمبوونەوەی هێزی کاری کشتوکاڵی، کە کاریگەرییەکی خراپی لەسەر داهاتەکانی دەوڵەت هەبوو. ([١٣٠])

هۆکارێکی دیکەی قەیرانی ئابووری، زیادبوونی خەرجییە سەربازییەکان بوو. دوای مردنی سوڵتان(الناصر محمد بن قلاوون)، ململانێی بەردەوامی نێوان ئەمیرەکان بۆ دەسەڵات، خەزێنەی دەوڵەتی ناچار کرد خەرجییەکانی هێزی سەربازی و موچەی مەمالیکە دیکە دابین بکات. ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی کێشەی دارایی و کەمبوونەوەی بەردەوامی پارەی دەوڵەت.ئەو نائارامییە سیاسییەکان کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆیان لەسەر ئابووری هەبوو، چونکە هەندێک ڕێگای بازرگانی وەستان و جوڵەی بازاڕەکان کەمبووەوە. لە هەمان کاتدا، دەوڵەت ناچار بوو باجی زیاتر بسەپێنێت بۆ پڕکردنەوەی کەموکورییە داراییەکان، کە ئەمەش بارودۆخی ژیانی دانیشتووانی خراپتر کرد.([١٣١])

گەندەڵیی کارگێڕی هەروەها قەیرانە ئابوورییەکەی قووڵتر کرد. هەندێک لە ئەمیر و فەرمانبەرەکان لە ڕێگەی بەرتیل، دەستبەسەرداگرتن و دەستدرێژی بۆ سەر سامانی گشتی، بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان دابین دەکرد. ئەم بارودۆخە بووە هۆی لاوازبوونی بەڕێوەبردنی دارایی و کەمبوونەوەی توانای حکومەت لە دابینکردنی پێداویستییەکانی سوپا و پاراستنی وڵات. قەیرانە ئابوورییەکان بوونە هۆکارێکی سەرەکی لە لاوازکردنی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری، چونکە کاریگەرییان لەسەر کشتوکاڵ، بازرگانی و دارایی گشتی دانا و هەروەها یارمەتی زیادبوونی ئاڵۆزییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان دا، ئەوانەی کە ڕێگایان خۆش کرد بۆ کۆتاییهاتنی دەوڵەتەکە لە ساڵی(٧٨٤ ک/١٣٨٢ز) بە دەستی سوڵتان (الظاهر برقوق)([١٣٢]).

٢- بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکان و تاعون و کاریگەرییەکەی لە ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری:

یەکێک لە مەترسیدارترین قەیرانەکانی کۆتایی سەردەمی مەمالیکی بەحری، بڵاوبوونەوەی تاعونی ڕەش بوو، کە لە ساڵی(٧٤٩ک/١٣٤٨ز) دا میسر و شامی گرتەوە و زیانێکی گەورەی

مرۆیی، ئابووری و سەربازی بە دەوڵەتی مەمالیکی گەیاند. ئەم نەخۆشییە بە شێوەیەکی خێرا لە شارە گەورەکاندا بڵاوبووەوە و بووە هۆی مردنی هەزاران کەس، بە جۆرێک کە هەندێک ناوچە تووشی کەمبوونەوەی دانیشتوان بوون و ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی تێکچوو.
مێژوونووسە مەملوکییەکان بە تایبەتی (المقریزی)باس لەوە دەکات کە ژمارەی مردن بە ئاستێک گەیشتبوو کە خەڵکی نەتوانیون مردووەکان بە خێرایی بنێژرێن، هەروەها زۆرێک لە چالاکییە ئابووری و خزمەتگوزارییە گشتییەکان وەستان. ئەو دۆخە کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی هەبوو لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە جوتیاران و کرێکارانی کشتوکاڵی گیانیان لەدەستدا، وەک ئەنجامێک زەوییە فراوانەکان بێ چاندن مانەوە و بەرهەمی کشتوکاڵی کەمی کرد(١٣٣).
سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە وەرزی دروێنە لە هەندێک ناوچە وەستا، چونکە زۆربەی هێزی کار لە ناوچوو. ئەمەش بووە هۆی کەمبوونەوەی بەرهەم و بەرزبونەوەی نرخی خواردەمەنییە سەرەکییەکان. لە هەمان کاتدا، بازاڕ و بازرگانیی ناوخۆیی و دەرەکی لاواز بوو، چونکە خەڵک لە ترسی گواستنەوەی نەخۆشییەکە کەمتر هاتوچۆیان دەکرد و هەندێک ڕێگای بازرگانی و گواستنەوەش وەستابوو؛ لە ڕووی داراییەوە، تاعون کاریگەرییەکی خراپی لەسەر داهاتەکانی دەوڵەت هەبوو. چونکە خەراج و باجەکان پشت بە بەرهەمی کشتوکاڵی و چالاکییە بازرگانییەکان دەبەستن، کەمبوونەوەی دانیشتوان و لاوازی ئابووری بووە هۆی دابەزینی داهاتی گەنجینەی دەوڵەت. بەمەش دەسەڵات لە دابینکردنی مووچەی سوپاکە و بەڕێوەبردنی دەزگا حکومییەکاندا ڕووبەڕووی کێشەی گەورە بووەوە.(١٣٤)
لە بواری سەربازیشدا، زیانەکان زۆر قورس بوون، چونکە مردن تەنها لە نێو خەڵکی ئاسایی نەبوو، بەڵکو ژمارەیەکی بەرچاو لە مەمالیک، ئەمیران و سەربازانیش گیانیان لەدەستدا. ئەمەش هێزی مرۆیی سوپای مەملوکی کەمکردەوە و توانای سەربازی دەوڵەتی لاوازتر کرد، بە تایبەتی لە قۆناغێکدا کە ناکۆکی و ململانێی نێوان ئەمیرەکان بەردەوام بوو، هەندێک لایان وایە ئەو تاعونە لە مێژووی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری، تەنها زیانی مرۆیی نەبوو، بەڵکو قەیرانێکی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی دروستکرد کە کاریگەرییەکەی بۆ چەندین دەیە بەردەوام بوو. هەروەها کەمبوونەوەی دانیشتوان هاوسەنگی دیمۆگرافی لە میسر و شام تێکدا و قەیرانە ئابوورییەکان قووڵتر بوونەوە.(١٣٥)
لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، تاعون بووە هۆی زیادبوونی هەژاری، زۆربوونی ژمارەی هەتیو و بێوەژن، و چۆڵبوونی هەندێک گەڕەک و شار. سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە دەدەن کە لە هەندێک ناوچەی تووشبوو، بانگدان و نوێژ لە مزگەوتەکاندا وەستابوو، چونکە ژمارەی دانیشتوان بە شێوەیەکی بەرچاو کەم ببووەوە.(١٣٦)

٣- سەرهەڵدانی مەمالیکی بورجی و کاریگەری لەسەر کۆتایی هاتنی دەوڵەتی بەحری:

سەرهەڵدانی مەمالیکی بورجی (جەرکەس) قۆناغی کۆتایی ڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحری دادەنرێت، چونکە ئەم گرووپە بە شێوەیەکی هێواش هێواش دەستیان بەسەر دامەزراوەی سەربازی گرت تا لە ساڵی(٧٨٤ک/١٣٨٢ز)بە تەواوی دەسەڵاتی سیاسییان وەرگرت، دەسەڵاتی مەمالیکی بورجی لە دەیەکانی دواوەی سەردەمی بەحری زیاد بوو، بە تایبەتی دوای لاوازبوونی کوڕەکانی سوڵتان (الناصر محمد بن قلاوون) و توندبوونی ناکۆکییەکانی نێوان ئەمیرەکان. جەرکەسەکان سوودیان لەم بارودۆخە وەرگرت و توانییان پۆستە سەربازییە گرنگەکان لە قەڵا و سوپادا بەدەست بێنن.(١٣٧)

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue :5
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

دیارترین کەسایەتیی ئەم قۆناغە سوڵتان (الظاهر برقوق(٧٤٠-٨٠١ك/١٣٤٠-١٣٩٩ز) بوو، کە توانی بنکەیەکی سەربازی بەهێز لە ناو سوپادا دروست بکات. پاشان بە شێوەیەکی هێواش دەستی لە کاروباری حکومەت وەردا تا بوو بە فەرمانڕەوای ڕاستەقینەی دەوڵەت. دوای زنجیرەیەک لە ململانێی سیاسی و سەربازی، (الظاهر برقوق) لە ساڵی(٧٨٤ک/١٣٨٢ز) و سوڵتان (الصالح حاجي) لە دەسەڵات لاداو و خۆی بە سوڵتانی میسر و شام ناساند، بەوەش دەسەڵاتی مەمالیکی بەحری کۆتایی هات.(١٣٨)

سەرچاوە مێژووییەکان پشتڕاست دەکەنەوە کە گەیشتنی (الظاهر برقوق) بۆ دەسەڵات ڕووداوێکی لەناکاو نەبوو، بەڵکو ئەنجامی سروشتیی ئەو لاوازی و دابەشبوونە بوو کە دەوڵەتی بەحری لە ساڵانی دواوەی تەمەنی خۆیدا تووشی بووبوو. ململانێی ئەمیرەکان، لاوازیی سوڵتانەکان، قەیرانی ئابووری و دواکەوتنی سەربازی هەموویان زەمینەیان بۆ گواستنەوەی دەسەڵات بۆ مەمالیکی بورجی خۆشکرد. هەروەك ئاماژەی بۆ کراوە : ((بارودۆخەکە هەر بەردەوام بوو تا ئەوەی ئەمیر برقوق دەرکەوت، کە دامەزرێنەری دەوڵەتی مەمالیکی جەرکەس (بورجی) بوو))ئەم دەقە ئاماژە بەوە دەکات کە سەرهەڵدانی برقوق ئەنجامی ڕاستەوخۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی و زاڵبوونی فەرماندە سەربازییەکان بوو.(١٣٩)

ئەنجام:

١-سیستەمی دەوڵەتی مەملوک زۆرەملێ بوو، سوڵتان لە ڕێگەی هێز و فەتحەوە حوکمڕانی دەکرد. دەسەڵات لە ئەستۆی سوڵتان بوو و خەلیفەش تەنها کەسێکی فیگەر بوو نەک یاریزانێکی سەرەکی .

٢-بەرەی ناوخۆی ئیسلامی هەڵوەشایەوە و مەمایکەکان دابەش بوون بۆ لایەنە شەڕکەرەکان، تا موسڵمانەکان ئەوەندە لاواز بوون کە چیتر گرنگیان بە یەکتر نەدەدا .

٣-حوکمڕانی ئەوان بە پەسەندکردنی جیهادی ئیسلامی بۆ بەرگریکردن لە ئیسلام و خاکە موسڵمانەکان لە بەرامبەر هێرشەکانی سەر جیهانی موسڵمانان لەلایەن دوژمنانی دەرەکی وەک خاچپەرستان، مەغۆلەکان، تەتارەکان، سەفەوییەکان و ئەوانی ترەوە تایبەتمەند بوو .

٤-کۆمەڵگای مەملوک لە هەشت چینی جیاواز پێکهاتبوو، لە پیشە و پیشەدا هەمەچەشن بوون، زۆرینەی دانیشتووانەکەی لە سامانی وڵاتەکەیان بێبەش بوون، لە کاتێکدا مەمایکەکان لە سامانێکی بێئەندازە و ژیانێکی گرانبەهایان بەهرەمەند بوون .

٥-ئەو سەردەمە دەوڵەمەند بوو بە زانست و زانایان، بە چالاکییە ئایینی و زانستییە جۆراوجۆرەکان و لە پرۆژە گەورە ئیسلامییەکان کە تایبەتمەندی ئەو سەردەمە بوون .

پەراوێز

١- ئەو کەسەیە کە دایک و باوکی خاوەندارێتی ناکەن، بە واتایی ئەو کەسەی کۆیلەکە دەکرێت و پەروەردەی دەکات و بەکاری دەهێنێت دەبێتە خاوەنی لە ڕێزەکانی سوپادا سوودی لێدەبینرا یاخود دەفرۆشران ؛بەم شێوەیە بووە جێگرەوەی ووشەی (کۆیلە= عبد) ، بەلام جیاوزی ئەوانە لەوەیە کە لە دایک و باوکێکی ئازاد لە دایک بوونە، لەگەڵ جیاوازی لە ڕەنگی پیستیان لەگەڵ کۆیلەی ڕەش پێست کە مەملوکەکان سپی پێست و زۆربەیان لە ڕەگەزی توورك بوونە، و دەکرێت ئەوکەسەی کە خاوەنیەتی و کریویەتی سپی پێست یان ڕەش پێست بووبێت، و زاراوەی مەمالیك لە مێژووی ئیسلامی بە کۆیلەسپی پێستەکان(رقیق) بانگیان دەکردن. ابن المنظور : لسان عرب،دار صادر، (بیروت:د.ت)،ج٣،ص٢٧٠؛ نشوان بن سعید الحمیری:شمس العلوم و داء

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 6
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

الكلام العرب من الكلوم، دار الفكر ،(دمشق:١٩٩٩)،ج٤، ص٢٣٤٨-٢٣٤٩؛ عمار مرضى علاوى: النشاط التجارى فى ميسر و البلاد الشام فى الظل الدولة المماليك البحرية،المؤسسة رسالة، ط١، (بيروت :٢٠١٧) ،ص١٩.

٢- عطية القوصى:موسوعة الثقافية التاريخية و الاثرية الحضارية التاريخ الاسلامي التطور التاريخي للدولة الاسلامية، دار الفكر (القاهرة :٢٠٠٨)،ص٣٥.

٣- تأريخ الرسول و الملوك، ت:محمد ابو فاضل،ط٢، دار المعارف،(مصر :د.ت)، ج٧،ص٢٢٤.

٤- ناوچەكانى ناوەراستى ئاسيا يان ئاسياى ناوەراست هەريەك له ناوچەكانى (قوذان و ساغانيان، ترمزى، كاش، ناسف، بخارى، سەمرقەند، خاجند، أشروشنا، شاش، فرغانه، بابات، وكلساوان دەگرێتەوە؛ ياقوت الحموى دەلێت: كە رووبارى (جيحون) لە خۆراسان لە كۆندا بە وولاتى توركستانى گەورە ناسراوە كە موسلمانەكان لەسەدەى يەكەمى كۆچيدا فتوحاتيان تێدا كرد ووتيان وولاتى ئەو ديو رووبار(بلاد ما وراء النهر). البكرى: المسالك و الممالك،ت: ادريان فان ليوفن و اندري فيري،دار العربية الفكرية،(بيروت :١٩٩٢)، ج١،ص٤٤٢؛ معجم البلدان ، دار صادر ،(بيروت:١٩٧٧)، ج٥، ٤٥-٤٦؛ قادر محمد حسن: اسهامات الكرد في الحضارة الاسلامية,،دار سپيريز،(دهۆك:٢٠٠٨)،ص ٨٢.

٥- ئەوانە لە بنەڕەتدا ناوچەكانى خۆيان جێهێشتووە كە (مەنغۆليا)بووە، دواتر هاتوونە ناوچە(بلاد ما وراء نهر)بە شێوەى كۆمەڵ و هۆز وەک(تبتى، توغزوغزييه، خورخيزييه، كيماكييه، خورلاحيه، جاقار، باجانک، توركى، ئەدكاش، خەفشاخ، خەلاج، و غازيه).الادريسى:نزهة المشتاق فى اختراق الافاق، مكتبة الثقافية الدينيه،(القاهرة:٢٠٠٢)، ج١،ص ٥١٨.

٦- القزوينى :أثار البلاد و اخبار عباد، دار صادر،(بيروت:د.ت)ص ٥١٤؛ الغربى:النهر الذهب فى تاريخ حلب،دار القلم العربي (حلب:د.ت)، ج٣، ص١٠٢.

[٧]- بلاد القبجاق: ناوچەيەک بوو كە زياتر ڕەگەزى تورک بوون لە پێدەشتەكانى نێوانى دەرياى قەزوين و دەرياى ڕەش، واتە هەرێمى دەرياچەى فولگا لە باشورى ڕۆژهەلاتى وڵاتى روسياى ئێستاو باكورى دەرياى ڕەش و قەوقازية(القلقشندى:صبح الاعشى ،دار كتب الجدوية،(القاهرة:١٩١٤)،ج٤،ص٤٥١-٤٥٢؛ مصطفى عبدالكريم الخطيب:معجم المصطلحات و الالفاظ التاريخية، ط١،مؤسسة الرسالة (بيروت:١٩٩٦)، ص (٣٤٦و٣٧٤)؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ المماليک فى مصر و الشام،دار النفائس،(بيروت: ١٩٩٧)،ص١٦.

[٨]- بە هەموو هەرێمەكانى تورک دەوترا لە ڕۆژهەڵاتى ئاسيا. ياقوت الحموى:معجم البلدان، ج٢، ص٢٣-٢٥؛ القزوينى : أثار البلاد و اخبار عباد ، ص٥١٤؛ الغربى :النهر الذهب ، ج٣، ص١٠٢.

[٩]- ابن تغرى بردى:النجوم الزاهرة،دار الكتب العلمية،(بيروت:١٩٩٢)،ج ٢،ص٤٠٣؛ احمد عودات واخرون: تاريخ مغول و المماليك،دار الكندى،(د.م:١٩٩٠)، ص٦١-٦٢.

[١٠]- البغدادى: تاريخ البغدادى، ت: مصطفى عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية،ط٢، (بيروت: ٢٠٠٤)،ج٤، ص١١٢.

[١١]- ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة، ج٢، ص٤٠٥.

[١٢]- اشناس: شازادەيەكى مەملوكى بوو (٢٦٠ک/٨٧٤ز)) مردووە بە زمانى توركى بە شازادەكانيان دەوت اشناس (ابن العديم : بغية الطلب ،ت:سهيل زكار، دار الفكر،(بيروت:د.ت) ،ج٤، ص١٩١٩-١٩٢٠؛ الذهبى: تاريخ الاسلام ووفيات و المشاهير و الاعوام،ت: د.بشار عواد،دار الغرب الاسلامى،(بيروت:٢٠٠٣)، ج٦، ص ٥٤-٥٥.

١٣- مجموعة من المؤلفين :كتاب موسوعة سفير للتاريخ الإسلام: ،ج١٠،ص٣٢٢.

[١٤]- الهروى:الاشارات الى المعرفة الزيارات،ت: على عمر،مكتبة الثقافة الدينية،(القاهرة:٢٠٠٢)،ص٦٥-٦٦؛ياقوت الحموى: معجم البلدان ،ج٣، ص١٧٣-١٧٧.

[١٥]- دەولەتى تۆلۆنييەكان(طولونى): دەسەڵاتى بەرفراوان بوو لە ناوچەكانى شام وميسر و دەگەرێتەوە بۆ (احمد ابن طولون)(٢٢٠-٢٧٠ک\٨٣٥-٨٨٤ز) كە مزگەوتێكى گەورەى دروست كرد لە قاهيرة . ابن الاثير : الكامل فى التاريخ، دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٨٧)، ج٦، ص٣٢٨؛ ابن خلكان : وفيات الاعيان ،ت: احسان عباس،دار صادر ،(بيروت:د.ت)،ج١، ص١٧٣؛ المقريزى : المواعظ و الاعتبار، دار الكتب العلمية، (بيروت:١٩٩٨)، ج٢، ص١١٩).

[16]- ئەخشیدییەکان: دەگەڕێتەوە بۆ دامەزرێنەریان (محمد بن طغج(کە نازناوی ئەخشیدی بوو (٢٦٨-٣٣٤ک\٨٨٢-٩٤٦ز) بە ڕەچەلەك تورك بووە، دواتر بەعەرەب کراوە لە نەوەی مەمالیکەکانە.(ابن خلكان: وفيات الاعيان ،ج٥، ص٥٦ ؛ ابن الاثير: الكامل فى التاريخ ،ج٧، ص٢١١ ؛ المقريزى، المواعظ و الاعتبار ،ج٣، ص٤٧.

[17]- ئیمارەتی صفاری (٢٥٤-٢٩٨ك\٨٦٨-٩١١ز) دەگەڕێتەوە بۆ دامەزرێنەرەکەی (يعقوب بن الليث صفار) یەکێکە لە خۆبەخە شەرکەرەکان بە هێز و ئازا بووە.(الطبرى: تاريخ الطبرى،ت:محمد ابو الفضل،دار المعارف بميسر،(د.ت)، ج٩، ص٤٧٦؛ ابن الاثير ، الكامل فى التاريخ ،ج٦، ص٤٦٥؛ ابن خلكان ، وفيات الاعيان ،ج٦، ص٤٠٢-٤٠٣.

١٨- سامانییەکان: دەگەڕێنەوە بۆ بۆ باپیرەگەرەی (سامان خدا)وە هەندێك لە مێژوونووسەکان دەیگەڕێنەوە بۆ (كيومرث) پاشای عەجەم ، لەسەردەمی خەلیفەی عباسی هارون رشيد (١٧٠-١٩٣ک\٧٩٦-٨٠٨ز) حوکمرانیان کردووە و لەلایەن دەسەڵادارانی غزنوی و ئیلخانیە تورکەکان لە ساڵی (٣٨٩ك\٩٩٩ز) لەناوچوون .(ابن مسكويه:تجارب الامم، ت:ابو القاسم امامي،(دار سروش)، (طهران:٢٠٠١)، ج٧، ص٣٧-٣٨ ؛ ابن الاثير : الكامل فى التاريخ، ج٨، ص٥ ؛ القلقشندى : مأثر الانافة في معالم الخلافة،ت:عبدالستار احمد فراج،عالم الكتب، (بيروت:د.ت)، ج١، ص٣٢٩.

١٩- عباس اقبال: تاريخ ايران بعد الاسلام من بداية الدولة الطاهرية حتى نهاية الدولة القاجارية،دار الثقافة و النشر ،(القاهرة: ١٩٨٩)،ص١٦٤-١٦٧.

٢٠- ناوی (ابو على حسن بن على بن اسحاق الطوسى، ناسراوە بە (نظام الملك) لە (٤٠٨-٤٨٥ک\١٠١٨-١٠٩٢ز) ئەو قوتابخانانەی دایمەزراند بەناوی ئەوەوە ناسرا بە (مدارس النظامية) دواتر لە اصبهان کوژرا لەلایەن غولامێك سەر بە گرووپە باطنییەکانی حشاشییەکان.(ابن خلكان: وفيات الاعيان ،ج٢، ص١٢٨-١٣٠؛ الذهبي: سير الاعلام النبلاء،ت: شعيب الارنووط، ط١، مؤسسة الرسالة،(بيروت:١٩٨٤)، ج١٩، ص٩٤.

٢١- الب ارسلان بن جغرى بك،ناوی (داود بن ميكائيل بن سلجوق بن تقاق بن سلجوق)ە نازناوەکانی (عضد الدولة ابو الشجاع، (العادل)، لە ساڵی (٤٦٥ك\١٠٧٢ز) کوژرا لەلایەن (يوسف خوارزمى) لە شاری (مرو) نێژراوە.(الذهبى: تاريخ الاسلام، ج١٠، ص٢١٢.

٢٢- مليكشاه بن الب ارسلانە، لەسەردەمی خۆی کردیە بە جێنشینی خۆی، (نظام الملك) بەیعەتی پێدا و ئەرکی پەروەردەکردن و ئامادەکردنی بۆ دەسەڵاتی لە ئەستۆی ئەو دابوو،(٤٨٥ك\١٠٩٢ز) مردووە.ابن خلكان :وفيات الاعيان، ج٥، ص٢٨٣-٢٨٩؛ الذهبى: سير الاعلام النبلاء، ، ج١٩، ص٥٤-٥٧.

٢٣- الاصفهانى:دولة ال سلجوق، ، ص٧٦و ١١٣ ؛ عودات و اخرون: تاريخ المغول و المماليك ، ص ٦٥-٦٦.

٢٤- عودات و اخرون : تاريخ المغول و المماليك،ص ٦٦.

٢٥- ابن المستوفى :تاريخ اربل، ت: سامى بن السيد خماس الصقار،دار الرشيد للنشر،(العراق:١٩٨٠)، ج٢، ص٦٣؛ ابن خلكان: وفيات الاعيان ،ج٢، ص٣٢٧ ؛ الذهبى: سير الاعلام النبلاء، ج٢٠، ص١٨٩.

٢٦- ابن خلكان:وفيات الاعيان ، ج٥، ص١٨٤ ؛ الذهبى،سير الاعلام النبلاء، ج٢٠، ص٥٣١ ؛ الصفدى : الوافى بالوفيات، ت: احمد الارناووط و اخرون،دار احياء التراث العربى، (بيروت: ٢٠٠)، ج١٦، ص٣٢٠.

٢٧-ابن خلكان : وفيات الاعيان، ج٢، ص٤٧٩؛ الذهبى : سير الاعلام، ج٢٠، ص٥٨٧-٥٨٩.

[28]- ابو الشامه : الروضتين فى اخبار الدولتين ،ت:ابراهيم الزيبق،مؤسسة الرسالة،(بيورت: ١٩٩٧) ،ج١، ص١٥٥-١٥٦.

[29]- ابن شداد:النوادر و محاسن السلطانية،ت:محمد محمود صبح،ص٢٣-٢٥ ؛ الفتح بن علي البنداري: سنا البرق الشامي،ت: د.فتحية النبراوى،مكتبة الخانجى (ميسر:١٩٧٩) ،ص ٤٢-٤٤.

[30]- ابن خلكان : وفيات الاعيان ،ج١، ص٢٦٠؛ ابن واصل :مفرج مكروب، ج٣، ص٢٧٠-٢٧١؛ الذهبى: سير الاعلام النبلاء، ج٢٢، ص١١٥-١١٦.

[31]- ابن خلكان : وفيات الاعيان ، ج٥، ص٧٩ ؛ الذهبى: سير الاعلام النبلاء،ج١٦، ص١٢٧.

[32]- ابن جوزى :مرأة الزمان في تواريخ الاعيان،ت:ابراهيم الزيبق،ط١، الرسالة العالمية(ديمشق:٢٠١٣) ،ج٢٢، ص٣٨٩؛ ابن خلكان : وفيات الاعيان،ج٥، ص٨٦؛ ابن العميد: اخبار الايوبيين،مكتبة الثقافة الدينية، (القاهرة:د.ت)،ص٣٤؛ ابو فيداء :المختصر فى التاريخ البشر،مطبعة الحسينية الميسرية،ط١،(مصر:د.ت)،

ج٣، ص١٦٦؛ الذهبى : سير الاعلام النبلاء،ج٢٢، ص١٤١؛ سعيد عبدالفتاح عاشور :ميسر فى العصر المماليك البحرية،مكتبة النهضه المصرية، (القاهرة:د.ت)،ص١٩.

[٣٣]- ابو الفتوح ايوب بن ملك الكامل محمد بن ملك العادل ابي بكر ايوب (٦٠٣-٦٤٧ك\١٢٠٦-١٢٤٩) ژیاوه .المقريزي: السلوك لمعرفة دول و الملوك،ت:محمد قادر عطا،دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٧)، ج١، ص٤٠٢.

[٣٤]- ابو فيداء: المختصر فى التاريخ البشر ،ج٣، ص٢١٧؛ المقريزى : السلوك، ج١، ص٤٤١؛ ابن اياس : بدائع الزهور وقائع الدهور، ت: محمد مصطفى،مكتبة دار الباز،(مكة المكرمة:د.ت) ،ج١، قسم ١، ص٢٦٩.

[٣٥]- المقريزى: المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الاثار ،دار الكتب العلمية ، (بيروت: ١٩٩٨)، ج٣، ص٢٣؛ علي باشا مبارك: الخطط التوفيقية الجديدة لمصر و القاهرة و مدنها و بلادها ....،مطبعة الكبرى الاميرية ،ط١،(مصر :١٣٠٤هـ).،ج١، ص٢٥-٢٧.

[٣٦]- شارێكه به (خێوه) ناوی هاتووه له كۆندا سەر بەهەرێمی خۆراسان بووه ، دەكوێته رۆژهەڵاتی ولاتی رووس، ناوەكەشی لەوە هاتووە (بلاد الطيبة) هاتووە خەڵكەكەی به زانا و دانا و فيقه و دەوڵەمەند و لێهاتو ناسراون.(ياقوت الحموى: معجم البلدان ،ج٢، ص٣٩٥.

[٣٧]- النويرى: النهاية الارب فى فنون الادب،ت: نجيب مصطفى و اخر،دار الكتب العلمية،(بيروت:٢٠٠٤)، ج٢٩، ص١٦٧؛ المقريزى: السلوك، ج١، ص٣٧٨وص ٣٩٠-٣٩١.

[٣٨]- له سەرچاوە مێژووییەكان به ناوی تریش هاتووه ئەم گونده يان قەلايه وەك: قەلای مقياس و قەلای(روضة و قەلای جەزیرەو قەلای صالحية) . السيوطى، حسن المحاضرة فى التاريخ المصر و القاهرة ،ت:محمد ابو الفضل ابراهيم،ط١،(د.م: ١٩٦٨)، ج٢، ص٣٤٨-٣٤٩.

[٣٩]- ابن اياس : بدائع الزهور ، ج١، ص٢٧٠-٢٧١.

[٤٠]- لويس التاسع: له ساڵی (١٢١٥ز) لەشاری بواسی له فرنسا له دايك بووه، دەگەڕێتەوه بۆ بنەماڵەی(الاكابية) و له ساڵی(١٢٢٦ز)بوو پاشای فرنسا، چەند هەڵمەتێكی كردووه بۆسەر شام و ميسرو تونس،له ماوەی ئەو هەڵمەتانه مرد(١٢٧٠ز). اليونيني: ذيل مرأة الزمان,ط١،مطبعة حيدر اباد ،(هند:١٩٥٤)، ج٢، ص٥٤٩ ؛ القلقشندى، صبح الاعشى، دار الكتب السلطانية،(القاهرة : ١٩١٥)، ج٨، ص٣٦-٣٨.

[٤١]- بەرەگەز توركه ،هەندێكیش لەسەرچاوەكان ئاماژە بەوە دەكەن كه (ئەرمنيه) (الملك الصالح نجم الدين أيوب)كڕی وەك مەملوكێك ،هەندێك تايبەتمەندی هەبوون وەك: ئازای بوێری ، دواتر بووه جێگای سەرنج و پايەبڵندی لەلايەن (الملك الصالح نجم الدين أيوب)و كردی به هاوسەری خۆی، ، دوای كوژرانی (الملك الصالح نجم الدين أيوب) و(تورانشاه الملك المعظم) دەسەڵاتی ميسری گرته دەست، دواتر هاوسەرگيری لەگەڵ (شازاده عزالدين ايبگ) كرد، و وازی له دەست هێنا بۆ هاوسەرەكەی له ساڵی (٦٥٦ك\١٢٨٥ز) كۆچی دوايی كرد؛ (الصفدى: الوافى بالوفيات، ،ج١٦، ص٧٠؛المقريزى: السلوك ، ج١، ص٤٥٩ ؛ابن تغرى بردى:النجوم الزاهره، ج٦، ص٣٣٢-٣٣٣؛ ابن اياس: بدائع الزهور، ج١، ص٢٨٦-٢٨٧ .

[٣]- كوری الملك الصالح نجم الدين أيوب ،باوكی كرده بريار بەدەست و حاكمی شار حصن كيفا له رۆژهەلات، لەگەڵ ئەوەشدا نێوانی لەگەڵ باوكی باش نەبوو ، له ساڵی(٦٤٨ك\ ١٢٥٠ز) كوژرا؛ : ابن خلكان: وفيات الاعيان، ج٥، ص٨٩؛ ابن دقماق: نزهة الانام فى تاريخ الاسلام،ت،ت:سمير طياره،مكتبة العصرية،ط١،(بيروت: ١٩٩٩)،ص١٨٦-١٨٧.

٤٣- ابن الجوزى: مراة الزمان ، ج٢٢، ص٤٠٨ ؛ ابن خلكان: وفيات الاعيان، ج٥، ص٨٦.

[٤٤]- النويرى :نهاية الارب، ج٢٩، ص٢١٨؛ ابن دقماق: نزهة الانام فى تاريخ الاسلام، ص١٨٦-١٨٧؛ ابن اياس : بدائع الزهور ج١، ص٢٧٩-٢٨٥.

[٤٥]- الذهبى: سير الاعلام ، ج٢٣، ص١٩٣-١٩٦؛الكتبى: فوات الوفيات، ج١، ص٢٦٣-٢٦٥.

[٤٦]- الملك الظاهر بيبرس بن عبدالله ناسراوه به (السلطان الاعظم الملك الظاهر ركن الدين ابو الفتح الصالحي)مەملوكێك و ژەنەراڵێكی (سلطان القطز) بووه، له(قبقاج) له دايك بووه (٦٢٥ك\١٢٢٨ز)وه له (٦٧٦ك\١٢٧٧ز)دوای ئەوەی لەسەر دەستی ئەو دەولەتی مەماليك له بچووك و بێ هێزی كردیه دەولەتێكی بەهێز و ديار،بگەڕێوه بۆ الكتبى: فوات الوفيات ، ج١، ص٢٣٥.

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٥

[٤٧]- المقريزى:السلوك، ج١، ص٤٤٨؛ الذهبى: سير الاعلام، ج٢٣، ص١٨٨؛ الكتبى:فوات الوفيات، ج١، ص٢٣٥-٢٣٦ ؛ سيد باز العرينى:الشرق الادنى فى عصور الوسطى،مكتبة النهضة العربية،ص١٥٠؛ قاسم عبده قاسم و على سيد على: الايوبيين و المماليك،عين الدراسات و البحوث،ص١٥٤-١٥٦.

[٤٨]- المقريزى: السلوك، ج١، ص٤٤٨؛ على محمد الصلابى: الحملات الصليبية، موسوعه الحروب الصليبية، ص٣٥١-٣٥٤.

[٤٩]- المقريزى: : السلوك ، ج١، ص٤٤٩؛ ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة ، ج٦، ص٣٢٢.

[٥٠]- يەكێكە لە شارە گەورەكانى دميات و بە يەكێك لە كۆنترين شارەكانى ميسر دادەنرێت، مزگەوتێكى ئاسنينى لێيە و لەگەڵ خەلوەتگەيەكى خێرخوازى بەناوى (عبد پاشا) كە پەروەردەكردن و بە خێوكردنى ئەو مندالى بێ باوك و دايك و بێ سەرپەرشتان لە خۆ دەگرێت،و شەرێكى گەورە و يەكلاكەرەوە لەو شارەدا روويدا لە سالى (٦٤٨ك\١٢٥٠ز).(الادريسى: نزهة المشتاق فى اختراق الافاق، مكتبة الثقافة الدينية، (القاهرة:٢٠٠٢)،ج١، ص٣٣٩) ؛ ابن البطوطة:رحلة ،ت: شيخ محمد عبدالمنعم،دار احياء العلوم،ط١،(بيروت: ١٩٨٧)،ج١، ص٦٦٦؛ المقريزى: المواعظ و الاعتبار و الخطط، ج١، ص٤٠٧.

[٥١]- النويرى :نهاية الارب، ج٢٩, ص٢٣٠-٢٣٣.

[٥٢]- المقريزى: السلوك، ج١, ص٤٥٠-٤٥٣؛ الصلابى: الحملات الصليبيه، ص٣٥٨.

[٥٣]- المقريزى : السلوك، ج١، ص ٤٥٧-٤٥٨؛ سعيد عبدالفتاح عاشور:مصر و الشام فى عصر الايوبين والمماليك،مكتبة نهضة العربية،(بيروت: ١٩٧٢، ص١١٥و ١٥٥- ١٥٦.

[٥٤]-النويرى:نهاية الارب، ج٢٩، ص٢٣٣-٢٣٤ ؛ المقريزى : السلوك ، ج١، ص٤٥٧.

[٥٥]- ابن اياس :بدائع الزهور، ج١، ص٢٨٣-٢٨٤ ؛ ابن ايبك الدويدارى؛كنز الدرر، ج٧، ص٣٨٢.

[٥٦]- تاريخ الدولة الممايك فى مصر،مكتبه مدبولى ، (القاهرة:١٩٩٥، ص٤٢-٤٣.

[٥٧]- النجوم الزاهرة، ج٦، ص٣٢٦-٣٢٧.

[٥٨]- سەردارێكى گەورەى مەماليكى بحريه، دەسەلاتێكى فراوان و بەهێزى هەبووە لە ناو مەماليك.ابن ايبك الدويدارى: كنز الدرر، ج٨، ص٢٤-٢٥.

[٥٩]- ناوى(المعز ايبك التركمانى الصالحى النجمى) بووە، بە رەگەز تورك بووە،وە وشەى (ايبگ) توركيە لێكدراوە (اى) بەمانى (مانگ دێت)، (بگ)يش بەمانى (شازادە) دێت، بە مملوكى توركمانى ناسراوە، دواتر لە خزمەتى (الملك الصالح ايوب) خزمەتى كردووە، بووە يەكێك لە سەركردە ئازاكانى سوپاكەى،تا كوژرانى (تورانشاه الملك المعظم) دواتر بووە (سوڵتان) ى مەماليك، لە سالى (٦٤٨ك/١٢٥٠ز)،دواى ئەوەى هاوسەرگيرى كرد لەگەڵ (الشجرة الدر) و ماوەى حوكمرانى (٧) حەوت سالى خاياند. ابن خلدون : العبر، بيت الافكار الدولية،(عمان:د.ت) ،ص١٤٤٥؛ المقريزى: السلوك، ج١، ص٤٦٣؛ ابن اياس :بدائع الزهور، ج١، ص٢٨٩-٢٩٣.

[٦٠]- المقريزى: السلوك، ج١، ص٤٦٣-٤٦٤؛ ابن تغرى بردى: نجوم الزاهرة، ج٦، ص٣٣٢-٣٣٧.

[٦١]- المقريزى:السلوك، ج١، ص٤٦٢؛ ابن اياس :بدائع الزهور، ج١، ص٢٨٦-٢٨٧.

[٦٢]- ابن ايبک الدويدارى:كنز الدرر، ج٨، ص٢٠.

[٦٣]- حسن المحاضرة فى تاريخ مصر و القاهيرة، ت: محمد ابو الفضل ابراهيم،(د.م: ١٩٦٨) ، ج٢، ص٩٥ - ١٠٠.

[٦٤]- ابوجعفر ((المستنصر بالله)) المنصور كورى محمد ظاهر(٥٨٨-٦٤٠ك/١١٩٢-١٢٤٣ز) ژياوە، خەليفەى عباسى بووە لە بەغداد ماوەى حوكمكردنى لە نێوان سالانى (١٢٢٦-١٢٤٢ز) بووە. ابن تغرى بردى:النجوم الزاهرة، ج٦، ص ٣٣٣، ج٧، ص١٣؛ ابن العماد:شذرات الذهب فى اخبار من الذهب،ت: عبدالقادر و محمود الارناووط،دار ابن كثير،(ديمشق: ١٩٩١)، ج٧، ص ٤١٥ و٤١٧.

[٦٥]- الصفدى:الوافى بالوفيات، ج٢٤، ص٢٥٢؛ المقيزى: السلوك، ج١، ص ٤٦٤.

[٦٦]- ابن تغرى بردى: النجوم ،ج٧/ ص٧.

[٦٧]- سعيد عبدالفتاح عاشور: مصر و الشام فى عصر الايوبيين، ص١٥٩.

[٦٨]- النويرى:نهاية الارب، ج٢٩، ص٢٤٣-٢٤٤ ؛ ابن ايبک الدويدارى : كنز الدرر، ج٨، ص١٧-١٨.

[٦٩]- المقريزى: السلوك، ج١، ص٤٦٥؛ المقريزى: الخطط، ج١، ص٤٢٧.

[٧٠]- ابو فيدا:المختصر، ج٣، ص ١٨٤-١٨٥.

[٧١]- الخطط، ج١، ص١٩٨.

[٧٢]- بۆيه ئەو ناوەيان لێنراوە دەگەڕێنەوە بۆ ششوێنی نیشتەجێبوونی ئەو مەمالیکانە لە لەسەر ڕووباری (نیل) لە ناوچەی (جەزیرەی الروضة) .المقريزى:الخطط، ج٣، ص٣١٢-٣١٩؛ احمد مختار العبادى:قيام الدولة المماليك الاولى فى مصر و الشام،دار النهضة العربية، (بيروت: ١٩٨٦)،ص ٩٤؛ محمد سهيل الطقوش: التاريخ المماليك فى مصر و البلاد الشام،دار النفايس،(القاهيرة :١٩٩٧)،ص ٢٦-٢٧.

[٧٣]- گەورەی شازادەکان بوو (امير فارس الدين القطاى) مەمالیکێکی تورکی صالحی النجمی بوو، لەسەر دەستی قطز و هاوەلەکانی کوژرا، کە لەلایەن (شجرة الدر) و هاوسەرەکە سوڵتان (المعز ايبك التركمانى) نەخشەی بۆ دارێژرا بوو لە ساڵی(٦٥٠ك/ ١٢٥٢ز). الذهبى:تاريخ الاسلام، ج١٤، ص ٧٢٢؛ الصفدى: الوافى بالوفيات، ج٩، ص ١٨٥-١٨٦.

[٧٤]- ابن ايبك الدويدارى: كنز الدرر، ج٨،ص٢٥-٢٦؛ المقريزى: السلوك ، ج١، ص٤٨١و٤٨٣.

[٧٥]- المقريزى: السلوك ، ج١، ص ٤٧٩)؛قاسم عبده قاسم و على سيد على: الايوبيين و المماليك،عين للدراسات و البحوث، ص١٢٩.

[٧٦]- النويرى :نهاية الارب، ج٢٩، ص٢٧٦؛ امنة محمود عودة الذيابات: القابائيل العربية فى البلاد الشام،اطروحة الدكتوراه، (مصر: ٢٠٠٦)، ص٤٥.

[٧٧]- النويرى: نهاية الارب، ج٢٩، ص٢٧٦؛ المقريزى: السلوك، ج١، ص ٤٧٩؛ ؛ابن تغرى بردى:النجوم الزاهرة، ج٧، ص ١٨-٢٠.

[٧٨]- المقريزى: السلوك، ج١، ص٤٩٣-٤٩٤؛ ابن العماد الحنبلى: شذرات الذهب، ج٧، ص ٤٦٣.

[٧٩]- ابن دقماق: نزهة الانام، ص ١٩٥-١٩٦و ٢٢٧.

[٨٠]- ابن العبرى:تاريخ مختصر الدول،دار كتب العلمية، (بيروت: ١٩٩١)، ص٢٢٧-٢٢٩؛ النويرى:نهاية الارب، ج٢٩، ص٢٩٢؛ المقريزى: السلوك، ج١، ص ٤٩٣.

[٨١]- ابن ايبك الدويدارى:كنز الدرر، ج٨، ص ٣٢ ؛ المقريزى: السلوك، ج١، ص٤٩٣.

[٨٢]- ابن العبرى: تاريخ مختصر الدول، ص ٤٥٥-٤٥٦.

[٨٣]- ابن الواصل:مفرج الكرب،ج٥، ص٢٨١؛ الذهبى:سير،ج٢٣، ص٢٠٢؛ الكتبى:فوات بالوفيات، ج٣، ص ٢٠١-٢٠٢. الصفدى:الوافى بالوفيات، ج٢٤ ، ص ١٨٩-١٩٠.

[٨٤]- النويرى: نهاية الارب، ج٢٩، ص ٣٠٠.

[٨٥]- المقريزى: السلوك، ج١، ص ٥٠٨؛ ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة، ج٧، ص ٦٧.

[٨٦]-النويرى: نهاية الارب، ج٢٩، ص ٣٠٠.

[٨٧]- عين جالوت:دەکەوێتە نێوان شاری (بيسان و نابلس) لە خاکی فلسطين، ناوچەیەکی سەوزایی و ئاوەدان و ئاوداره.(ياقوت حموى:معجم البلدان، ج٤، ص ١٧٧.

[٨٨]- ابن ايبك الدويدارى: كنز الدرر، ج٨، ص ٤٩؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٧، ص ٣٩٩-٤٠٠)؛ ابن تغرى بردى :النجوم الزاهرة، ج٧، ص ٧٣-٧٤.

[٨٩]- ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة، ج٧، ص ٨٥و٩٢.

[٩٠]- ابن العبرى:تاريخ ابن العبرى،ص٤٥٦؛ النويرى:نهاية الارب، ج٢٩، ص ٣٠٥-٣٠٦؛ المقريزى:السلوك، ج١، ص٥١٩-٥٢٠

[٩١]- المقريزى: السلوك، ج١،ص ٥٢٠؛ النويرى: نهاية الارب، ج٣٠، ص ٤.

[٩٢]- ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة، ج٧،ص ١٠١-١٠٥.

[٩٣]-النويرى: نهاية الارب، ج٣٠، ص ٥-٦.

[٩٤]- المقريزى: الخطط، ج٤، ص ٩٧-٩٨. ابن اياس: بدايع الزهور، ج٨، ص٦٤.

[٩٥]- محمد سهيل طقوش: تاريخ المماليك البحريةفى ميسر و الشام، ص٩٤.

[٩٦]- المقريزى: الخطط، ج٤، ص ١٠٠-١٠١؛ المقريزى: السلوك، ج٢، ص ١٠٠-١٠٥؛ ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة، ج٧، ص١٢٤.

[٩٧]- كرك: ناوی قەڵایەکی پتەوی لە شام و لە دەوروبەری بلقاء لە نێوان چیاکانی ايله و ڕووباری قلزم و (بيت المقدس) لەسەر لووتکەی چیاکەیە.ياقوت الحموى: معجم، ج٤،ص ٤٥٣.

[٩٨]- قيساريه: شارێكه له كەنار دەریای سپی، یەكێك بووه له شاره درەوشاوەكانی فلسطینكه لەلایەن (معاوية كوری ابی سفيان) لەسەردەمی خەلافەتی راشیدین (عمری كوری خطاب) فتح كرا كەوتە دەست مووسلمانان. الهروى:الاشارات،ص٣٧؛ ياقوت الحموى:معجم البلدان،ج٤،ص ٤٢١-٤٢٢.

[٩٩]- ارسوف: شاریكه له كەناری دەریا له شام له نێوان قیساریه ویافا. ياقوت الحموى:معجم البلدان،ج١،ص١٥١.

[١٠٠]- النويرى: نهايه الارب، ج٣٠، ص ٨٨-٨٩.

[١٠١]- قەلا جبل:قەلایەكی بەهێز و پتەوە كە لەلایەن صلاح الدين ئەیوبی دروست كرا و لەلایەن (ملك الكامل محمد بن ملك العادل)تەواوكرا،كە ڕووی له قاهیره بوو، بووە پێگە حوكمرانی سولتانەكانی مەمالیك. المقريزى: المواعظ ، ج٣،ص ٣٥٥-٣٥٦.

[١٠٢]- محمد شعبان ايوب: دوله مماليك ، مؤسسة اقرا، ،ط١،(قاهرة:د.ت)، ص٣٧٧.

[١٠٣]- جوكاندار: كە تایبەت بوو بە گرینگی دان بە ئەسپ سواری بۆ كاروباری وەرزش و پیادەرەوی.قلقشندى: صبح الاعشى، ج٥، ص ٤٥٨.

[١٠٤]- جمقدار: هەڵگری دەمبووس بوو جۆرە چەكێك بوولە ئاسن دروست كراوە نووكی زۆر تیژە بەشەكەی تری ئاسنێكی گەورەیە.السبكى: معيد النعيم والمبيد النتقيم، ص٣٤.

[١٠٥]- جاشنكير: ئەوكەسەیە كە تامی خواردنی سوڵتان دەكاتلە ترسی ژەهرخواردنی پێش ئەو خواردنەكە تام دەكات. قلقشندى : صبح الاعشى،ج٥، ص٤٦٠.

[١٠٦]- سلحدار: سلاحدار هەڵگری چەك بوون ڕوونە كە بۆچی بكاردێت. العمرى: ممالك الابصار،ج ٣،ص ٣٠٨؛ قلقشندى : صبح الاعشى،ج٥، ص٤٦٢؛ المقريزى : الاخطط ، ج٣، ص ٤٢٠.

[١٠٧]- قاسم عبده قاسم و على سيد على: الايوبيون و و المماليك، ص٢٠٢.

[١٠٨]ملك أشرف صلاح الدين خليل بن منصور قلاون صالحى الالفى يە لەساڵی (٦٦٦-٦٩٣ك/١٢٦٨-١٢٩٤ز) ژیاوە، هەشتەمین سولتانی دەولەتی مەمالیكی بەحری بووە،بە سولتانێكی بەهێز و توانا ناسراوە و كۆتایی بە شەری خاچییەكان لەسەردەستی ئەو هاتووە. المقريزى: السلوك، ج٢، ص٢١٨.

[١٠٩]- ناوی ملك صالح على بن منصور قلاون ،جینشینی باوكی بوو، بەڵام هێشتا باوكی لەژیاندا مابوو كە كۆچی دوای كردلە ساڵی (٦٧٨ك/١٢٨٨ز)؛ ابن تغرى بردى :نجوم الزاهره ،ج٨، ص٣.

[١١٠]- بيبرس المنصورى :زبدة الفكر،ص ٣٣١-٣٣٢.

[١١١]-ستانلى لين بول :تاريخ المصرفى العصور الوسطى ،ص٥٢٩و ٥٣٤؛ عبدالمنعم الماجد:التاريخ السياسى لدولة سلاطين المماليك فى مصر ،ص ٨٩-٩١؛ محمد سهيل طقوش:تاريخ المماليك،ص٢٩٩.

[١١٢]- بيدرا بن عبدالله منصورى يە ، مەملوكێك و شازادەیەكی شەرکەر و ئازای سەردەمی سوڵتان (منصور قلاون) بووە، لە سەردەمە جیاوازەكان چەندین پلە و پۆست و وەرگرتووە لەدەسەڵات. النويرى: نهاية الارب، ج٣١،ص١١٨؛ حسن باشا : الالقاب الاسلامية فى التاريخ الوثائق و الاثار،دار الفنية ، القاهرة-١٩٨٩،ص١٧٩.

[١١٣]- المقريزى : السلوك،ج٢، ص ٢٤٩.

-[١١٤]حسام الدين لاجين بن عبد الله منصوري، یانزەمین سولتانی مەملوكی بووە له سالی (٦٩٨ك/١٢٩٩ز) كۆچی دوای كردووە له قاهیره، وە لەلایەن (ملك اشرف خليل) لادراوە له دەسەڵات؛ ابن كثير : البداية و النهاية ، ج١٧، ص٧١٠؛ المقريزى : السلوك،ج٢، ص٢٧٤ ؛ابن اياس: بدائع الزهور، ج١، ص٣٩٤.

[١١٥]- ماوەی دەسەڵاتی لەسەردەمی مەمالیكی بحری تەنها(١١) مانگ بووە هەرچەندە لێهاتوو زیرەك بووە، بەڵام بەهۆی ململانێی سیاسی له (٧١٠ك/١٣١٠ز)كوژراوە: ابن اياس : بداع الزهور، ج١، ص ٤٣٣-٤٣٥.

[١١٦]-المقريزى : السلوك ، ج٣، ص٣٠٢.

١١٧- ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص٤٨٦-٤٨٩.

[١١٨]- ابن الوردى: تاريخ ابن الوردى ،ج٢، ص٣٢١؛ العمرى: المسالك الابصار،ج٢٧، ص٥٥٩؛ المقريزى : السلوك المعرفة،ج٣، ص٣٣٨؛ ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة،ج١٠، ص ١٩-٢١؛ ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص ٤٩٠و ٤٩٤.

[١١٩]- ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص ٤٩٥- ٤٩٨؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ المماليك، ص٣٠٣.

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 6
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

[١٢٠]- ابن الوردى: تاريخ ابن الوردى ،(ج٢/٣٢٤) ؛ العمرى : المسالك الابصار ، ج٢٧، ص٥٦٢؛ ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص٤٩٨-٥٠٥.

١٢١- ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص ٥٠٦-٥١٢.

[١٢٢]- ابن تغرى بردى: : النجوم الزاهرة، ج١٠، ص ١٤٨؛ المقريزى: السلوك، ج٤، ص٣٤ ؛ ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص٥١٣- ٥١٨؛ سليم محمود: موسوعة العصر سلاطين المماليك ، ج١، ص٣٦؛ محمد سهيل طقوش :تاريخ المماليك ،ص٣٦.

[١٢٣]- ابن خلدون: التاريخ،ج٥، ص٥١٠؛ المقريزى : السلوك، ج٤، ص٥٨؛محمد سهيل طقوش : تاريخ المماليك ، ص٣٠٦.

١٢٤- المقريزى: السلوك ، ج٤، ص١٣٧؛ ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص٥١٩- ٥٣٨.

١٢٥- ابن كثير : البداية و النهاية ، ج١٨، ص ٥٣٥؛ ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص٥٣٨- ٥٥٣.

١٢٦- ابن اياس: بداع الزهور، ج١، ص ٥٨٠-٥٩٣.

١٢٧- ابن اياس: بداع الزهور، ج١، قسم ب، ص٣و ١٨٤.

١٢٨- ابن تغرى بردى: نجوم الزاهرة، ج١١، ص١٤٨؛ ابن اياس: بداع الزهور، ج١، قسم ب، ص١٨٥و ٢٨٤؛ محمود رزق سليم : موسوعة العصر،ج١،ص٤٠

[١٢٩]- السلوك، ج ٣، ص ٢٩١.

[١٣٠]- المقريزى: السلوك ،ج٤، ص ٧٨؛ سعيد عبد الفتاح عاشور: العصر المماليكي في مصر والشام، ص ص ٢٨٧-٢٩٥.

[١٣١]- المقريزى: السلوك ،ج٤، ص ٦٩.

[١٣٢]- ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، ج١١، ص ص ١٢٠-١٢٦.

[١٣٣]- السلوك ، ج٤، ص ص ٨٠–٩٥.

[١٣٤]- ابن اياس: بدائع الزهور في وقائع الدهور، ج١، ص ص ٣٣٤-٣٣٥.

[١٣٥]- ابن تغرى بردى: نجوم الزاهرة ، ج١٠، ص ١٦٣.

[١٣٦]- المقريزى: السلوك، ج٤، ص ٨١.

[١٣٧]- العينى: السلطان برقوق مؤسس دولة المماليك الجراكسة، تحقيق : ايمان عمر شكرى،مكتبة متبولى (القاهره:٢٠٠٢)، ص ٢٩.

[١٣٨]- المقريزى: السلوك ،ج٥، ص ص ١٤١-١٤٢.

[١٣٩]- ابن تغرى بردى: النجوم الزاهرة ، ج ١١، ص ص ١٨٣-١٨٤.

ليستى سەرچاوەكان:
سەرچاوە ڕەسەنەكان:

١- ابن الأثير(٦٣٠هـ / ١٢٣٣م)، عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد الشيباني الجزري . *الكامل في التاريخ* .ط١. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٧.

٢- ابن إياس(٩٣٠هـ / ١٥٢٤م)، محمد بن أحمد الحنفي .*بدائع الزهور في وقائع الدهور* .تحقيق: محمد مصطفى. مكة المكرمة: مكتبة دار الباز، د.ت.

٣- ابن بطوطة(٧٧٩هـ / ١٣٧٧م)، محمد بن عبد الله اللواتي الطنجي .*رحلة ابن بطوطة* .تحقيق: شيخ محمد عبد المنعم. ط١. بيروت: دار إحياء العلوم، ١٩٨٧.

٤- البكري(٤٨٧هـ / ١٠٩٤م)، أبو عبيد عبد الله بن عبد العزيز الأندلسي .*المسالك والممالك* . تحقيق: أدريان فان ليوفن وأندري فيري. بيروت: الدار العربية الفكرية، ١٩٩٢.

٥- البيبرسي المنصوري(٧٢٥هـ / ١٣٢٥م)، ركن الدين بيبرس. *زبدة الفكر في تاريخ الهجرة* .(د.ن).

٦- البغدادي(١٠٩٣هـ / ١٦٨٢م)، عبد القادر بن عمر. *تاريخ البغدادي* .تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا. ط٢. بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٤.

٧- ابن تغري بردي(٨٧٤هـ / ١٤٧٠م)، جمال الدين يوسف بن تغري بردي الأتابكي. *النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة* .بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٢.

٨- ابن الجوزي(٥٩٧هـ / ١٢٠١م)، عبد الرحمن بن علي بن محمد القرشي البغدادي. *مرآة الزمان في تواريخ الأعيان* .تحقيق: إبراهيم الزيبق. ط١. دمشق: الرسالة العالمية، ٢٠١٣.

٩- ابن خلدون(٨٠٨هـ / ١٤٠٦م)، عبد الرحمن بن محمد بن خلدون الحضرمي. *العبر وديوان المبتدأ والخبر* .عمان: بيت الأفكار الدولية، د.ت.

١٠- ابن خلكان(٦٨١هـ / ١٢٨٢م)، شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر البرمكي الإربلي. *وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان* .تحقيق: إحسان عباس. بيروت: دار صادر، د.ت.

١١- الإدريسي(٥٦٠هـ / ١١٦٥م)، محمد بن محمد الشريف. *نزهة المشتاق في اختراق الآفاق* .القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، ٢٠٠٢.

١٢- ابن دقماق(٨٠٩هـ / ١٤٠٧م)، إبراهيم بن محمد بن أيدمر العلائي. *نزهة الأنام في تاريخ الإسلام* .تحقيق: سمير طيارة. ط١. بيروت: المكتبة العصرية، ١٩٩٩.

١٣- الذهبي(٧٤٨هـ / ١٣٤٨م)، شمس الدين محمد بن أحمد. *تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام* .تحقيق: بشار عواد معروف. بيروت: دار الغرب الإسلامي، ٢٠٠٣.

١٤- الذهبي، شمس الدين محمد بن أحمد. *سير أعلام النبلاء* .تحقيق: شعيب الأرناؤوط. ط١. بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٨٤.

١٥- السبكي(٧٧١هـ / ١٣٧٠م)، تاج الدين عبد الوهاب بن علي. *معيد النعم ومبيد النقم* .)د.ن.(

١٦- السيوطي(٩١١هـ / ١٥٠٥م)، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر. *حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة* .تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم. د.م، ١٩٦٨.

١٧- أبو شامة(٦٦٥هـ / ١٢٦٨م)، عبد الرحمن بن إسماعيل المقدسي. *الروضتين في أخبار الدولتين* .تحقيق: إبراهيم الزيبق. بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٩٧.

١٨- ابن شداد(٦٣٢هـ / ١٢٣٤م)، بهاء الدين يوسف بن رافع. *النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية* .تحقيق: محمد محمود صبح. (د.ن).

١٩- الأصفهاني(٥٩٧هـ / ١٢٠١م)، عماد الدين محمد بن محمد الكاتب .*دولة آل سلجوق* .)د.ن.(

٢٠- الصفدي(٧٦٤هـ / ١٣٦٣م)، صلاح الدين خليل بن أيبك .*الوافي بالوفيات* .تحقيق: أحمد الأرناؤوط وآخرون. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ٢٠٠٠.

٢١- الطبري(٣١٠هـ / ٩٢٣م)، محمد بن جرير .*تاريخ الرسل والملوك* .تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم. ط٢. مصر: دار المعارف، د.ت.

٢٢- ابن العبري(٦٨٥هـ / ١٢٨٦م)، غريغوريوس أبو الفرج بن هارون الملطي .*تاريخ مختصر الدول* .بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩١.

٢٣- ابن العماد الحنبلي(١٠٨٩هـ / ١٦٧٩م)، عبد الحي بن أحمد بن محمد .*شذرات الذهب في أخبار من ذهب* .تحقيق: عبد القادر الأرناؤوط ومحمود الأرناؤوط. دمشق: دار ابن كثير، ١٩٩١.

٢٤- ابن العديم(٦٦٠هـ / ١٢٦٢م)، كمال الدين عمر بن أحمد الحلبي .*بغية الطلب في تاريخ حلب* .تحقيق: سهيل زكار. بيروت: دار الفكر، د.ت.

٢٥- العمري(٧٤٩هـ / ١٣٤٩م)، شهاب الدين أحمد بن يحيى .*مسالك الأبصار في ممالك الأمصار*) .د.ن.(

٢٦- أبو الفداء(٧٣٢هـ / ١٣٣١م)، إسماعيل بن علي الأيوبي .*المختصر في أخبار البشر* . ط١. مصر: المطبعة الحسينية المصرية، د.ت.

٢٧- القزويني(٦٨٢هـ / ١٢٨٣م)، زكريا بن محمد بن محمود .*آثار البلاد وأخبار العباد* . بيروت: دار صادر، د.ت.

٢٨- القلقشندي(٨٢١هـ / ١٤١٨م)، أحمد بن علي .*صبح الأعشى في صناعة الإنشا* . القاهرة: دار الكتب الخديوية، ١٩١٤.

٢٩- القلقشندي، أحمد بن علي .*مآثر الإنافة في معالم الخلافة* .تحقيق: عبد الستار أحمد فراج. بيروت: عالم الكتب، د.ت.

٣٠- ابن كثير(٧٧٤هـ / ١٣٧٣م)، إسماعيل بن عمر الدمشقي .*البداية والنهاية*) .د.ن.(

٣١- الكتبي(٧٦٤هـ / ١٣٦٣م)، محمد بن شاكر .*فوات الوفيات*) .د.ن.(

٣٢- ابن مسكويه(٤٢١هـ / ١٠٣٠م)، أحمد بن محمد بن يعقوب .*تجارب الأمم* .تحقيق: أبو القاسم إمامي. طهران: دار سروش، ٢٠٠١.

-٣٣ ابن منظور(٧١١هـ / ١٣١١م)، محمد بن مكرم الإفريقي المصري .*لسان العرب* . بيروت: دار صادر، د.ت.

-٣٤ المقريزي(٨٤٥هـ / ١٤٤٢م)، تقي الدين أحمد بن علي .*السلوك لمعرفة دول الملوك* . تحقيق: محمد عبد القادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٧.

-٣٥ المقريزي، تقي الدين أحمد بن علي .*المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار* .بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٨.

-٣٦ النويري(٧٣٣هـ / ١٣٣٣م)، شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب .*نهاية الأرب في فنون الأدب* .تحقيق: نجيب مصطفى وآخرون. بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٤.

-٣٧ الهروي(٦١١هـ / ١٢١٥م)، علي بن أبي بكر .*الإشارات إلى معرفة الزيارات* .تحقيق: علي عمر. القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، ٢٠٠٢.

-٣٨ ابن واصل(٦٩٧هـ / ١٢٩٨م)، جمال الدين محمد بن سالم الحموي .*مفرج الكروب في أخبار بني أيوب*) .د.ن.(

-٣٩ اليونيني(٧٢٦هـ / ١٣٢٦م)، قطب الدين موسى بن محمد .*ذيل مرآة الزمان* .ط١. حيدر آباد: مطبعة دائرة المعارف العثمانية، ١٩٥٤.

-٤٠ ياقوت الحموي(٦٢٦هـ / ١٢٢٩م)، شهاب الدين ياقوت بن عبد الله الرومي .*معجم البلدان* .بيروت: دار صادر، ١٩٧٧.

ژێدەرەکان:

١- إقبال، عباس .*تاريخ إيران بعد الإسلام من بداية الدولة الطاهرية حتى نهاية الدولة القاجارية* . القاهرة: دار الثقافة والنشر، ١٩٨٩.

٢- أيوب، محمد شعبان .*دولة المماليك* .القاهرة: مؤسسة اقرأ.

٣- باشا مبارك، علي .*الخطط التوفيقية الجديدة لمصر والقاهرة ومدنها وبلادها* .مصر: المطبعة الأميرية، ١٣٠٤هـ.

٤- حسن، قادر محمد .*إسهامات الكرد في الحضارة الإسلامية* .دهوك: دار سبيريز، ٢٠٠٨.

٥- الخطيب، مصطفى عبد الكريم .*معجم المصطلحات والألفاظ التاريخية* .بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٩٦.

٦- الذيابات، آمنة محمود عودة .*القبائل العربية في بلاد الشام* .أطروحة دكتوراه، ٢٠٠٦.

٧- الصلابي، علي محمد .*الحملات الصليبية: موسوعة الحروب الصليبية*.

٨- العريني، سيد الباز .*الشرق الأدنى في العصور الوسطى*.

٩- عودات، أحمد وآخرون .*تاريخ المغول والمماليك*.1990 .

١٠- علاوي، عمار مرضي .*النشاط التجاري في مصر وبلاد الشام في ظل الدولة المملوكية البحرية* .بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠١٧.

١١- قاسم، قاسم عبده، وعلي سيد علي .*الأيوبيون والمماليك* .عين للدراسات والبحوث.

١٢- لين بول، ستانلي .*تاريخ مصر في العصور الوسطى*.

List of sources:
Original sources:
1. Ibn al-Athir (d. 630 AH/1233 CE), Izz al-Din Abu al-Hasan Ali ibn Abi al-Karam Muhammad al-Shaybani al-Jazari. Al-Kamil fi al-Tarikh (The Complete History). 1st ed. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1987.

2. Ibn Iyas (d. 930 AH/1524 CE), Muhammad ibn Ahmad al-Hanafi. Bada'i' al-Zuhur fi Waqa'i' al-Duhur (The Wonders of Flowers in the Events of the Ages). Edited by Muhammad Mustafa. Mecca: Maktabat Dar al-Baz, n.d.

3. Ibn Battuta (d. 779 AH/1377 CE), Muhammad ibn Abdullah al-Lawati al-Tanji. Rihlat Ibn Battuta (The Travels of Ibn Battuta). Edited by Shaykh Muhammad Abd al-Mun'im. 1st ed. Beirut: Dar Ihya' al-Ulum, 1987.

4. Al-Bakri (d. 487 AH/1094 CE), Abu Ubayd Abdullah ibn Abd al-Aziz al-Andalusi. Al-Masalik wa al-Mamalik (Routes and Kingdoms). Edited by Adrian van Leeuwen and André Ferry. Beirut: Arab Intellectual House, 1992.

5- Al-Baybarsi Al-Mansuri (725 AH / 1325 CE), Rukn al-Din Baybars. Zubdat al-Fikr fi Tarikh al-Hijra (The Essence of Thought on the History of the Hijra). (n.p.).

6- Al-Baghdadi (1093 AH / 1682 CE), Abd al-Qadir ibn Umar. Tarikh al-Baghdadi (The History of Baghdad). Edited by Mustafa Abd al-Qadir Atta. 2nd ed. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2004.

7- Ibn Taghribirdi (874 AH / 1470 CE), Jamal al-Din Yusuf ibn Taghribirdi al-Atabaki. Al-Nujum al-Zahira fi Muluk Misr wa al-Qahira (The Shining Stars on the Kings of Egypt and Cairo). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1992.

8- Ibn al-Jawzi (597 AH / 1201 CE), Abd al-Rahman ibn Ali ibn Muhammad al-Qurashi al-Baghdadi. Mir'at al-Zaman fi Tawarikh al-A'yan (The Mirror of Time in the Histories of Notable Figures). Edited by Ibrahim al-Zaybaq. 1st ed. Damascus: Al-Risalah Al-Alamiyyah, 2013.

9- Ibn Khaldun (808 AH / 1406 CE), Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn Khaldun al-Hadrami. Al-Ibar wa Diwan al-Mubtada' wa al-Khabar. Amman: Bayt al-Afkar al-Dawliyah, n.d.

10- Ibn Khallikan (681 AH / 1282 CE), Shams al-Din Ahmad ibn Muhammad ibn Abi Bakr al-Barmaki al-Irbili. Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna' al-Zaman. Edited by Ihsan Abbas. Beirut: Dar Sader, n.d.

11- Al-Idrisi (560 AH / 1165 CE), Muhammad ibn Muhammad al-Sharif. Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq. Cairo: Maktabat al-Thaqafah al-Diniyyah, 2002.

12- Ibn Daqmaq (809 AH / 1407 CE), Ibrahim ibn Muhammad ibn Aydamir al-Ala'i. Nuzhat al-Anam fi Tarikh al-Islam. Edited by Samir Tayyara. 1st ed. Beirut: Al-Maktabah al-Asriyyah, 1999.

13- Al-Dhahabi (748 AH / 1348 CE), Shams al-Din Muhammad ibn Ahmad. Tarikh al-Islam wa-Wafayat al-Mashahir wa-al-A'lam (History of Islam and Deaths of Famous Figures and Notables). Edited by: Bashar Awad Ma'ruf. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami, 2003.

14- Al-Dhahabi, Shams al-Din Muhammad ibn Ahmad. Siyar A'lam al-Nubala' (Biographies of Noble Figures). Edited by: Shu'ayb al-Arna'ut. 1st ed. Beirut: Mu'assasat al-Risalah, 1984.

15- Al-Subki (771 AH / 1370 CE), Taj al-Din Abd al-Wahhab ibn Ali. Mu'id al-Ni'am wa-Mubid al-Niqam (Restorer of Blessings and Destroyer of Calamities). (n.p.)

16- Al-Suyuti (911 AH / 1505 CE), Jalal al-Din Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. Husn al-Muhadarah fi Tarikh Misr wa-al-Qahirah (Excellent Discourse on the History of Egypt and Cairo). Edited by: Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. (n.p.), 1968.

17- Abu Shamah (665 AH / 1268 CE), Abd al-Rahman ibn Isma'il al-Maqdisi. Al-Rawdatayn fi Akhbar al-Dawlatayn. Edited by Ibrahim al-Zaybaq. Beirut: Al-Risalah Foundation, 1997.

18- Ibn Shaddad (d. 632 AH/1234 CE), Baha' al-Din Yusuf ibn Rafi'. Al-Nawadir al-Sultaniyyah wa al-Mahasin al-Yusufiyyah. Edited by Muhammad Mahmud Subh. (n.p.).

19- Al-Isfahani (d. 597 AH/1201 CE), Imad al-Din Muhammad ibn Muhammad al-Katib. Dawlat Al Saljuq. (n.p.).

20- Al-Safadi (d. 764 AH/1363 CE), Salah al-Din Khalil ibn Aybak. Al-Wafi bi al-Wafayat. Edited by Ahmad al-Arna'ut et al. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, 2000.

21- Al-Tabari (d. 310 AH/923 CE), Muhammad ibn Jarir. Tarikh al-Rusul wa al-Muluk. Edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. 2nd ed. Egypt: Dar al-Ma'arif, n.d.

22- Ibn al-Ibri (d. 685 AH/1286 CE), Gregory Abu al-Faraj ibn Harun al-Malati. Abridged History of Dynasties. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1991.

23- Ibn al-Imad al-Hanbali (d. 1089 AH/1679 CE), Abd al-Hayy ibn Ahmad ibn Muhammad. Shadharat al-Dhahab fi Akhbar man Dhahab. Edited by Abd al-Qadir al-Arna’ut and Mahmud al-Arna’ut. Damascus: Dar Ibn Kathir, 1991.

24- Ibn al-Adim (d. 660 AH/1262 CE), Kamal al-Din Umar ibn Ahmad al-Halabi. Bughyat al-Talab fi Tarikh Halab. Edited by Suhayl Zakkar. Beirut: Dar al-Fikr, n.d.

25- Al-Umari (d. 749 AH/1349 CE), Shihab al-Din Ahmad ibn Yahya. Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar. (n.p.) 26- Abu al-Fida (732 AH / 1331 CE), Ismail ibn Ali al-Ayyubi. Al-Mukhtasar fi Akhbar al-Bashar

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٥

(Abridged History of Mankind). 1st ed. Egypt: Al-Husayniyya al-Misriyya Press, n.d.

27- Al-Qazwini (682 AH / 1283 CE), Zakariya ibn Muhammad ibn Mahmud. Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad (Monuments of the Lands and Histories of the People). Beirut: Dar Sader, n.d.

28- Al-Qalqashandi (821 AH / 1418 CE), Ahmad ibn Ali. Subh al-A'sha fi Sina'at al-Insha (The Dawn of the Night-Blind in the Art of Composition). Cairo: Dar al-Kutub al-Khidawiyya, 1914.

29- Al-Qalqashandi, Ahmad ibn Ali. Ma'athir al-Inafa fi Ma'alim al-Khilafa (The Marvels of Eloquence in the Landmarks of the Caliphate). Edited by: Abd al-Sattar Ahmad Faraj. Beirut: Alam al-Kutub, n.d.

30- Ibn Kathir (774 AH / 1373 CE), Ismail ibn Umar al-Dimashqi. Al-Bidaya wa al-Nihaya (The Beginning and the End). (n.p.) 31- Al-Kutubi (764 AH / 1363 CE), Muhammad ibn Shakir. Fawāt al-Wafayat. (n.p.)

32- Ibn Miskawayh (421 AH / 1030 CE), Ahmad ibn Muhammad ibn Ya'qub. Tajarib al-Umam. Edited by Abu al-Qasim Imami. Tehran: Dar Soroush, 2001.

33- Ibn Manzur (711 AH / 1311 CE), Muhammad ibn Mukarram al-Ifriqi al-Misri. Lisan al-'Arab. Beirut: Dar Sader, n.d.

34- Al-Maqrizi (845 AH / 1442 CE), Taqi al-Din Ahmad ibn 'Ali. Al-Sulūk li-Ma'rifat Duwal al-Muluk. Edited by Muhammad 'Abd al-Qadir 'Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya, 1997.

35- Al-Maqrizi, Taqi al-Din Ahmad ibn 'Ali. Al-Mawa'iz wa-l-I'tibar bi-Dhikr al-Khitat wa-l-Athar. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1998.

36- Al-Nuwayri (d. 733 AH/1333 CE), Shihab al-Din Ahmad ibn Abd al-Wahhab. Nihayat al-Arab fi Funun al-Adab. Edited by Najib Mustafa et al. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2004.

37- Al-Harawi (d. 611 AH/1215 CE), Ali ibn Abi Bakr. Al-Isharat ila Ma'rifat al-Ziyarat. Edited by Ali Omar. Cairo: Maktabat al-Thaqafa al-Diniyya, 2002.

38- Ibn Wasil (d. 697 AH/1298 CE), Jamal al-Din Muhammad ibn Salim al-Hamawi. Mufarrij al-Kurub fi Akhbar Bani Ayyub. (n.p.)

39- Al-Yunini (d. 726 AH/1326 CE), Qutb al-Din Musa ibn Muhammad. Dhayl Mir'at al-Zaman. 1st ed. Hyderabad: Ottoman Encyclopedia Press, 1954.

40- Yaqut al-Hamawi (626 AH / 1229 CE), Shihab al-Din Yaqut ibn Abdullah al-Rumi. Mu'jam al-Buldan (Dictionary of Countries). Beirut: Dar Sader, 1977.

Sources:

1. Iqbal, Abbas. A History of Iran After Islam: From the Beginning of the Tahirid Dynasty to the End of the Qajar Dynasty. Cairo: Dar al-Thaqafa wa al-Nashr, 1989.

2. Ayoub, Muhammad Shaaban. The Mamluk State. Cairo: Mu'assasat Iqra'.

3. Pasha Mubarak, Ali. The New Tawfiqiyya Plans for Egypt, Cairo, its Cities and Regions. Egypt: Al-Matba'a al-Amiriya, 1304 AH.

4. Hassan, Qadir Muhammad. The Contributions of the Kurds to Islamic Civilization. Duhok: Dar Spirez, 2008.

5. Al-Khatib, Mustafa Abdul Karim. A Dictionary of Historical Terms and Expressions. Beirut: Mu'assasat al-Risala, 1996.

6. Al-Dhayabat, Amina Mahmoud Awda. The Arab Tribes in the Levant. PhD Dissertation, 2006.

7. Al-Salabi, Ali Muhammad. The Crusades: An Encyclopedia of the Crusades.

8. Al-Arini, Sayyid al-Baz. The Near East in the Middle Ages.

9. Awdat, Ahmad, et al. History of the Mongols and Mamluks. 1990.

10- Alawi, Ammar Mardi. Commercial Activity in Egypt and the Levant under the Mamluk Bahri State. Beirut: Al-Risalah Foundation, 2017.

11- Qasim, Qasim Abduh, and Ali Sayyid Ali. The Ayyubids and the Mamluks. Ain for Studies and Research.

12- Lane-Poole, Stanley. A History of Medieval Egypt.